

2012

SZÁZAD VÉGE

SCHLETT

A XX. század története igazolta a félelmeket. A „nagy század” ekkor már töretlennek látszó fejlődését egy válságtól gyötört század követte. Éles fordulót vett Magyarország története is. A dualizmus korának reményt keltő dinamizmusa megtorpant, és sem az osztrák–magyar államszövetség, sem az úgynevezett történelmi első világháborút. A „boldog kodását heves, polgárháborúk-„rendszerváltoztatások” sora, ság érzete váltotta fel, amelyet meg egy-egy tűnékenyek

64

Magyarország nem élte túl az békeidők” nyugalmát és biza-
ba átcsapó politikai harcok,
az optimizmust a kilátástalan-
csak rövid időszakra szakított
bizonyuló konszolidáció.

CSEPELI György (1946, Budapest) az ELTE Társadalomtudományi Kar és a Miskolci Egyetem Szociológiai Intézet professzora. Kutatási területe a csoportközi viszonyok szociálpszichológiája és az új infokommunikációs technológiák társadalmi hatásai. Legújabb publikációi: Örök visszatérés. Társadalom az információs korban (Prazsák Gergővel). Budapest, 2010, Józsoveg; Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon (Murányi Istvánval és Prazsák Gergővel). Budapest, 2011, Apeiron.

MOLNÁR Gábor (1974, Kaposvár) filozófus, szociológus, a Kaposvári Egyetem Társadalomtudományi Tanszékének oktatója. Kutatási területe: a tudásszociológia fenomenológiai tudományfilozófiai megalapozása, illetve a korai görög filozófia tudásszociológiája. Legutóbbi publikációi: Regionális mintázatok a preszókratikus filozófiában. Közép-Európai Közlemények, 5., 2012/1. (No16.), 102–115.; A transzcendentális fenomenológia husserli programjának kritikái. In Bács Gábor – Forrai Gábor – Molnár Gábor – Tózsér János (szerk.): Perlekedő rokonok? Analitikus filozófia és fenomenológia. Budapest, 2011, L'Harmattan, 19–41.

SZALAI Miklós (1964, Budapest) történész, filozófus, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet munkatársa. Kutatási területei: újkori magyar történelem, marxizmus, vallásfilozófia. Legutóbbi publikációi: Naturalizmus, szkepticizmus és racionalitás: Plantinga evolúciós szkeptikus érve. Magyar Filozófiai Szemle, 54., 2010/1.; Az 1916/VII. tc. – az iszlám vallás legalizálása Magyarországon. Történelmi Szemle, 2010/4.

TÓZSÉR János (1970) a Kaposvári Egyetem Társadalomtudományi Tanszékének oktatója. Kutatási területei: elmefilozófia, metafizika, észleléselemélet. Legutóbbi könyve: Metafizika. Budapest, 2009, Akadémiai.

ZUH Deodáth (1982, Nagyszalonta) filozófiatörténész, a PTE Filozófia Tanszékének tanársegédje, a Román Fenomenológiai Társaság munkatársa. Kutatási területe: klasszikus és kortárs fenomenológia (OTKA), XIX. századi német filozófia, magyar filozófiatörténet és nyugati kapcsolatai. Legutóbbi publikációi: Az új Husserl. Szemelvények az életmű ismeretlen fejezeteiből (Varga Péter Andrással közösen). Budapest, 2011, L'Harmattan; Wogegen wandte sich Husserl 1891? Ein Beitrag zur neueren Rezeption des Husserl-Frege-Verhältnisses. Husserl Studies, 2012.

SZÁZAD V. É. G

—• ÚJ FOLYAM 64. SZÁM 2012. 2. •—

—• SCHLETT •—

G. Fodor Gábor: Schlett műhelyében. *Paula Schultz ismeretlen sírhelye* • 3

Schlett István: Bevezetés *A politikai gondolkodás története Magyarországon* című trilógia készülő harmadik kötetéhez • 7

Takáts József: Schlett István műve és az „új eszmetörténet-írás” • 15

Bodnár-Király Tibor: Adalékok *A politikai gondolkodás története Magyarországon I–II. Szekfű-oltványaihoz* • 25

Nagy Ágoston: A „politikai gondolkodás történetének” kontextualista-konceptualista dimenziói • 41

Csizmadia Ervin: Kihívás és megoldás. *A pártstruktúra átalakulásának változatai Magyarországon* • 63

Balázs Zoltán: Két választás Magyarországon. *Mikszáth és a reménytelen remény* • 83

Szerkesztőségek:

Gyurgyák János • Fellegi Tamás • Gyekiczki András • Kövér László • Kövér Szilárd • Máté János • Orbán Viktor • Stumpf István • Varga Tamás • Wéber Attila

Pethő Sándor • Bárány Anzelm • Huoranszki Ferenc • Kovács M. Mária • Körösenyi András • Liptay Gabriella • Ruzsa Ágnes • Szilágyi Márton

Spéder Zsolt • Kerékgyártó Béla • Körösenyi András • Kövér György • Ságghi Gábor • Stumpf István • Tóth István György

Balázs Zoltán • Bódy Zsombor • Cieger András • Csité András • G. Fodor Gábor • Kapitány Balázs • Szalai Ákos

G. Fodor Gábor • Demeter Tamás • Mándi Tibor • Szűcs Zoltán Gábor

Olvasószerkesztő: *Lehotka Gábor*
Szerkesztőségi titkár: *Tóth Krisztián*

Kiadó: *Századvég Kiadó*

A szerkesztőség címe:

Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkúti Nándor utca 8–10.
Telefon: (1)-479-5298 • Fax: (1)-479-5290 • e-mail: kiado@szazadveg.hu

ISSN 0237-5206

Tipográfia és lapterv: *Élőfej Bt.*

Műszaki szerkesztő: *Varga Júlia*

Nyomdai munkálatok: Robinco Kft. – Felelős vezető: *Gembela Zsolt*

Honlapunk: www.szazadveg.hu/szazadveg

A Századvég folyóirat támogatója:

az Országos Takarékpénztár és Kereskedelmi Bank Rt.

G. Fodor Gábor

Schlett műhelyében

Paula Schultz ismeretlen sírhelye

1. *Apagyilkosság.* Plutarkhosztól tudjuk, hogy Romulus törvényei az apagyilkosokra nem szabtak ki külön büntetést, mondván, minden gyilkosság apagyilkosság. Az előbbit gyalázatos gonosztettnek tartották, az utóbbit lehetetlennek. S valóban, Rómában közel hatszáz éven át nem fordult elő egyetlen apagyilkosság sem. Az első apagyilkos a hannibáli háborúk után Lucius Ostius volt. Apagyilkosként az ő emléke vezeti a tollamat.

2. *Halotti maszk.* Minden szöveg, mondhatni, létrehozásának halotti maszkja. Csak a szöveg marad fenn, elszakadva attól a kreatív folyamattól, amelyben létrejött. A létrehozás folyamata után megkezdődik a mű önálló élete. Schlett István írásai egy kreatív alkotómunkának az eredményei. A dolgozó Schlettet saját birodalmában, a műhelyében kell elképzelnünk. Schlett egyedül írja műveit, de nem egyedül hozza őket létre. A létrehozás, vagyis a gondolkodás a műhelyben történik.

3. *Pai Mei kegyetlen leckéi.* Tizenhárom évvel ezelőtt léptem be ebbe a műhelybe. Gratz Gusztáv és a magyar liberalizmus – ez lett a doktori témám, amelyre rábólintott, betekintést engedve egyúttal egy kutatócsoport munkájába is. Kegyetlen leckék következtek. Alázat nélkül ugyanis nem lehet belépni egyetlen műhelybe sem. Először több hónapra rúgó feladatot adott. Azt kérte, hogy készítsék bibliográfiát az 1900–1918 közötti folyóiratokból témák, konfliktusok, szervezőelvek szerint. Igazából az alázatra nevelésen kívül nem volt értelme a feladatnak. Az alázatra nevelés azonban önmagában is értelmes feladat. Aztán azt kérte: írjak. Rengeteget írtam. Három év alatt több ezer oldalt. S ő mindent elolvasott. Nem jó, ez sem jó, itt mire gondolok, nem meg-

felelő a nyelv, nem ez a kérdés, fordítsuk meg a logikát! Mindent többször újraíratott. Újra és megint. Háborogtam. Miért nem jó neki? Én már úgy érzem, elég jó vagyok. De aztán mégsem vagyok elég jó neki. Végül három év, több ezer kidobott oldal, borostás és megborotvált állapotok váltakozásai után azt mondta, hogy a kézirat megvédhető. Igaz, hogy sok munka lenne még velem. Meg kellene írni a kontextust. Be kellene mutatni Gratz Gusztáv korát, de a szöveg, amit kiadok a kezemből (polgári radikálisok és szociáldemokraták) alkalmas lehet arra, hogy belépjek a műhelybe. Tegeződhetünk.

4. *Pai Mei életigazságai.* Schlett közvetlen közelében dolgozni azt jelentette, hogy valami egészen különlegeset tapasztal az ember, aminek a jelentőségét egyszer talán majd megérti. A schletti formulák könyvjelzőlül szolgáltak az élethez és a munkához egyaránt. Ilyenek: A szalonna semmit nem tud elrontani, még a sárgadinnyelevest sem. Egyszerre nem lehet két lovat megülni. A langyosokat kiköpi az Isten. A legfontosabb erény a tapintat. Minden korszak egyforma távolságra van Istentől. Nem ítélni, megérteni akarok. A politikusnak két nagy bűne van, ha megelőzi és ha követi korát. A politikusok, bármennyire is meglepően hangzik, gondolkodnak, mielőtt cselekednének. A politikus számára igazából két lényeges kérdés van: mi a helyzet és mi a teendő?

5. *Olvasmányok.* Mindenki úgy ír, ahogy olvas. De nem mindegy, mit olvas. Schlett rengeteget olvasott. Eredeti szövegeket, képviselőházi beszédeket, politikusok naplóit és természetesen szépirodalmat. Olvasgatott is. Mindennek megvolt a maga ideje. Emlékszem, magánéleti válságba kerültem, átboroztunk egy estét, és könyveket rakott elém, hogy most ezeket olvassam. A lista: *Szeretem a mostohámat, Don Rigoberto feljegyzései, A tulajdonságok nélküli ember, Harmonia caelestis, Egy apolitikus ember elmékedései, Bádogdob.*

6. *Együtt gondolkodás.* Együtt dolgozni annyit jelentett: együtt gondolkodni. Az együtt gondolkodásnak megvolt a maga rendje. Napokig nem is láttam. Elvonult, hogy írjon. Napi tizenórát dolgozott. A reggelt tartotta fenn liturgiáinak. Komótosan megreggelizni, s utána kezdődhet a szerzetesi munka. Ekkor, azt hiszem, nem volt szüksége senkire. Ha eljutott valameddig a szövegben, megjelent, és arra kért, figyelmesen olvassam el, amit írt, aztán beszéljünk róla. Mindig kifogástalan szövegeket kaptam, gyakran hozzájuk se tudtam szólni, de ő nem volt magával elégedett. Többnyire csak annyit mondtam: rövidíteni kellene. Jó, mondta. Majd napok után felhívott, lelkesen újságolta, ő rövidíteni akart, de a szöveg csak hosszabb lett. Mindig ráérősen gondol-

kodtunk. Emlékszem, az őszi beszéd idején izgatottan felhívott, arra kért, menjek le hozzá Nagykörűbe, oda, ahová minden nyáron elvonult, gondolkozzunk együtt, és írjunk egy „publit” valahova, a *Nemzet*be vagy a *Heti Válasz*ba. Azt hiszem, két hétig gondolkodtunk. Az események természetesen nem vártak be minket. Valami megjelent ugyan a *Válasz*ban, de úgy éreztük, megcsönkítették a gondolatmenetünket. Aztán eljött a nagy nap. Azt kérdezte, mi lenne, ha együtt írnánk egy könyvet. Össze... magam. Azt gondoltam, hogy ő is meg tudna tölteni szövegeivel nem egy, hanem több könyvet is, s mégis a neve mellé veszi az enyémet. Ettől fogva ragaszkodtam a „nagyvonalú” szó indokolt használatához. *SZDSZ-es vagy MDF-es volt-e István király?* Ez volt a munkacím. Aztán kiadói nyomásra változtattunk: *Lú-e vagy szobor?* Díjat nyertünk vele. Előadást kellett tartanunk a díj átvétele alkalmából. Egy probléma párhuzamos olvasatát adtuk elő: ő volt Babits, én meg Nietzsche.

7. *Egymás ellen gondolkodni.* Ehhez elég annyit mondani: Weber és Strauss. A tapasztalat nélküli tapasztalat mellett volt egy másik mesterm is: a filozófia. Jóllehet megpróbáltam Schlett nyomában járni, de én Weberrel szemben Straussnak adtam igazat. Schlett válaszképpen folyton csak ironizált velem. Arra kért, hogy könyve új kiadása alkalmából olvassam el újra az egészet, rövidítsek, tegyem logikusabbá, s írjak valami filozófiai szöveget is hozzá, hiszen én filozófusként úgyis okosabb vagyok. Gyakran élcelődött velem, hogy „Gábor, te mint filozófus ezt hogy látod?”. Megérdemeltem. Aztán eljött a nyugdíjba lépése ideje, s rám szakadt egy súlyos örökség. Együtt ebédeltünk. Csülköt ettünk. Azt mondta, azt csinálok a tárgyával (a magyar politikai gondolkodás története), amit akarok, most már az én felelősségem. Én meg azt csináltam vele, amit elgondoltam, szembemelve az örökséggel. A politikai gondolkodás történetéből a politikai gondolkodás vizsgálata lett, a történelem mint kontextus díszletté vált. S lehet, hogy nem ez volt az első és egyetlen késszúrás.

8. *A tudós és a politikus.* Schletteről mindenki azt gondolja: nagy tudós. Több ezer oldalt írt. Monumentális életműben dolgozza fel a magyar politikai gondolkodás történetét. Talán senki sem alázatosabb tárgyához, mint „Pista”. Minden korszak egyforma távolságra van Istentől; megérteni, és nem ítélni – vallotta, de engem mégis nyugtalanított egy gondolat: hogy lehet az, hogy a Szent Istvántól Bibó Istvánig terjedő magyar politikai gondolkodástörténet bemutatásának szentelt több ezer oldalnak a legnagyobb részét szűk hatvan év, a liberális paradigma tárgyalása tölti ki? Az objektív és értéksemleges tudósnak mégiscsak

lenne válasza a „mi a helyes politika?” kérdésére? Ha van válasza, miért hallgatja el? Indokolt-e ez a szemérmesség? Aztán, azt hiszem, mindent megértettem. Láttam ugyanis a metamorfózist: amikor a tudósból politikus lesz. A liberális oktatáspolitikus az egyetemet akarta megreformálni, s ekkor életre kelt a politikus. Az „öreg” ellenállást szervezett, nagygyűlést toborzott, és elkezdett a tömeg előtt beszélni. Azt hiszem, szerelmes volt ekkor. Úgy beszélt, mint az első emberek: Kossuth „módszere” (a lázítás) és Deák „módszere” (az elvszerűség) egymás mellé került. Ami a tudós számára az elemzés kerete és módszere volt, és ez, mint ilyen, önmegtartóztatást követelt, az a politikus kezében eszközzé lett, és cselekvésre, változtatásra indított. Ettől a pillanattól fogva már nem megölni, hanem követni akartam.

9 *A barbár tanítvány.* Vajon apagyilkosság-e, ha megértettem, amit nekem tanított? Ha mégis elsajátítottam az ötpontos szívrepesztő technikát? Először a filozófia, aztán az ösztön nevében gyilkoltam meg a mesteremet, s még előttem a „szövetség”. Torzonborz, fekete állatként magába szippantott a politika. De abból élek, amit Schlett nekem tanított, nélküle senki és semmi vagyok. Még ahhoz is ő kell, hogy kijelentsem: apagyilkos vagyok.

10. *Babits*

„Mit láttam benned? Hőst, szentet, királyt.
 Mit láttál bennem? Rendetlen szabályt.
 Mit láttam benned? Magam végzetét.
 Mit láttál bennem? Egy út kezdetét.
 Mit benned én? Gyászt, magányt, titkokat.
 Mit bennem te? Dacot és szitkokat.
 Aztán, mit én? Jövőm rémálmaid.
 S te? Egy torzonborz állat vágyait.
 Én? Istent, akit meg kell váltani.
 Te? Hogy jönnek a pokol zászlai.
 S később? Hogy az ellenség én vagyok?
 S én? Azt, akit soha el nem hagyok.
 Te, tíz év múlva? – Tán mégis fiad?
 S én, húsz év múlva? Láss már, égi Vak!
 S húsz év múlva, te? Nincs mit tenni, kár.
 Húsz év múlva, én? Nincs mit tenni, fáj!
 S a legvégén, te? Így rendeltetett.
 S én, ma s mindig? Nincs senkim kívülled.”

(*Szabó Lőrinc*)

Schlett István

Bevezetés *A politikai gondolkodás története Magyarországon* című trilógia készülő harmadik kötetéhez

Van valami jelképszerű abban a sietségben, amelyben a magyar közvélemény az új század beköszöntét már 1900-ban regisztrálta. Ebben az évben jelenik meg először az *Új Század* és a *Huszedik Század* című folyóirat, mindkettő nevében is jelezve a századfordulót. A napilapok sem várták ki a kellő időt; szilveszteri és újévi számaikban századbúcsúztató és -köszöntő írások jelentek meg.

Az egyik vezető liberális napilap, a *Budapesti Napló* 1899. december 31-i vezércikke borongós hangulatú.

„[...] e horizontnak egyik felét a mögöttünk lévő, másikat az előttünk lévő évszázad alkotja. Amaz a francia forradalommal indult útnak, emez ismeretlen evolúciókat és kiszámíthatatlan forradalmakat rejt magába. A tizenkilencedik század meghozta a demokrácia uralmát, az egyén jogának és tetterejének diadalát, a szellemi munka szabadságát és merészségét. Ép állapotban mindebből csak a bűvárkodó tudomány korlátlansága és bátorsága megyen át az új korszakba. A demokráciát a szociális forradalom ostromolja, az egyéni jognak szentségét és az egyéni tetterőnek legitimitását a kollektívizmus gondolata támadja meg.” A befejezés: „Lehunyor század, isten veled. Téged pedig, pitymalata az ismeretlen jövőnek, remegve köszöntünk.”¹

1900 januárjában a lap cikksorozatban tér vissza az „ó század” vagy ahogy a sorozat címében is nevezi, a „nagy század” értékelésére.

¹ Schlett István 1987: *A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban, 1848–1906*. Budapest, Kossuth, 248–249.

Hosszan sorolja a „diadalmas haladás” tényeit, de talál egy súlyos, végzetes következményekkel fenyegető hibát. A „munkáskérdésről” s annak politikai megjelenéséről, a munkásmozgalmakról beszél.

„Így konstituálódott a világ proletariátus lassanként különváló renddé, amely most alakul ki a szemünk láttára, s mely, ha jól sejtjük, a XX. század társadalmi képét fogja megteremteni.”

A „nagy század” tehát folytathatatlan, mert „[...] a szocialisták erőben, elveik tisztaságában évről évre gyarapodnak, s hogy velük mint társadalomidomító tényezővel lehetetlen nem számolni.”²

A XX. század története igazolta a félelmeket. A „nagy század” ekkor már töretlennek látszó fejlődését egy válságoktól gyötört század követte. Éles fordulót vett Magyarország története is. A dualizmus korának reményt keltő dinamizmusa megtorpant, és sem az osztrák–magyar államszövetség, sem az úgynevezett történelmi Magyarország nem élte túl az első világháborút. A „boldog békeidők” nyugalalmát és bizakodását heves, polgárháborúkba átcsapó politikai harcok, „rendszerváltoztatások” sora, az optimizmust a kilátástalanság érzete váltotta fel, amelyet csak rövid időszakokra szakított meg egy-egy tűnékenynek bizonyuló konszolidáció. Nem csoda, hogy a XX. század a hanyatlás korszakaként rögzült a magyar történelmi tudatban, szemben az emelkedő XIX. századdal. És természetesen az sem, hogy a hanyatlás okainak kutatása az egyik legfontosabb témájává vált a politikai gondolkodásnak, ami aztán magától értetődő természetességgel csapott át a felelősök megnevezésébe, vélvén, hogy a bukást az ország vezetőinek – elsősorban persze a politikusoknak – hibája, bűne okozta. A „rövid huszadik század” politikai gondolkodásának egyik fő toposza az „úttévesztés” lett; gondolkodók és politikusok sokasága kereste – és keresi – a választ a „hol tévesztettünk utat” és persze a „mi a helyes út” kérdésre.

E kérdéseket természetesen tartjuk, ám nem törekszünk megválaszolásukra ebben a kötetben sem. Ezek ugyanis a politika kérdései, s így rájuk csak politikai – azaz a jövőre irányuló – válasz adható. Bennünket viszont most is a múlt foglalkozat. Azt szeretnénk megérteni és leírni, hogyan és milyen előfeltevések és valóságértelmezések alapján alakultak ki a politikai szférában megfogalmazódó alternatívák az egyes fordulópontokon, továbbá hogyan és milyen készletések, jövőképek alapján születtek meg a politikai döntések. Nem titkoltuk eddig sem ambícióinkat: mindezt azért tesszük, hogy ismereteket szerezzünk a politika,

² I. m., 249.

ezen belül a politikai gondolkodás működéséről. Abban reménykedünk, hogy a jelen kötet tárgyát képező időszak politikai gondolkodásának vizsgálata adalékokat szolgáltatathat a politika és a politikai gondolkodás működésének megértéséhez egy súlyos válságsorozat idején.

Nem azt állítjuk tehát, hogy az „úttévesztésre”, a „helyes útra” vonatkozó kérdések rosszak, értelmetlenek. Nagyon is helyénvalóak; aligha születhetnének távlatos politikai mozgalmak, politikai programok e kérdések feltevése és megválaszolása nélkül. De mi úgy gondoljuk, hogy ezek nem a tudomány kérdései. Vagy hogy megengedőbben fogalmazzunk: nem annak a tudományfelfogásnak a kérdései, amelyetől az általunk kitűzött célok teljesítését várhatjuk.

Nem kívánunk tudományelméleti kérdésekbe bocsátkozni, így csupán egy-egy példával szemléltetjük az általunk jelzett két tudományfelfogás közötti különbséget.

A XX. század első felének nagy hatást gyakorló történésze, Szekfű Gyula az „úttévesztés” és az ebből fakadó „hanyatlás” történeteként írta le a dualizmus korszakát, előbb a *Három nemzedék* című „történetpolitikai” munkájában, majd a Hóman Bálinttal együtt alkotott *Magyar történet* című szintézisében is. Kiindulópontja egyértelmű. Számára a „liberális közelmúlt a tévelygés korszaka”,³ amelyben a „belső betegség legszomorúbb jele volt”, hogy a nemzet érdekét „oly kevesen ismerték fel, s vezetők és tömegek vakon mentek illúzióik, frázisok és szenvedélyeik iránt”.⁴ A múltkép itt nyilvánvalóan a jövőképből következik; abból a felismerésből, amely – emlékeztet rá Szekfű a *Három nemzedék* első kiadásának előszavában – már az 1917-ben megjelent *A magyar állam életrajza* című könyvében megfogalmazódott: „[...] az alkotmányos állam mai formájában nem képes a nemzeti élet minden terén döntően közreműködni, munkája tehát feltétlenül kiegészítendő a nemzeti erőknél társadalmi és gazdasági szervezkedése által”.⁵ A mű negyedik kiadásához (1934) csatolt „ötödik könyv” aztán részletesen is kifejti a sikert, a felemelkedést ígérő „nagy magyar út” jellegzetességeit, voltképpen azt a politikai programot, amelyen a „liberális közelmúlt” politikai életének szereplőire vonatkozó ítélete alapul.

Felfogásunkhoz sokkal közelebb áll a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében készült tízkötetes *Magyarország törté-*

³ Szekfű Gyula 1938: *Három nemzedék és ami utána következik*. 5. kiadás, Budapest, Királyi Egyetemi Nyomda, 6.

⁴ Hóman Bálint – Szekfű Gyula 1936: *Magyar történet*. 2. bőv. kiadás, Budapest, Egyetemi Nyomda, V. k., 601.

⁵ Szekfű 1938, 6.

nete 7. kötetében megjelenő módszertan, még ha egyes megállapításaival szemben fenntartásaink vannak is. A dualizmus válságát tárgyaló írásában Hanák Péter a problémát a világtörténelmi folyamatokba ágyazva veti föl. Hosszabban idézünk a szövegből, már csak azért is, mert a kifejtés során használni fogjuk egyes megállapításait.

„A világháború előtti negyedszázad korforduló az emberiség egyetemes történetében is. Egy nagy történelmi kor zárult le, amelynek a reneszánsz és a reformáció, az angol és francia polgári forradalom jelezték szakaszhatárait. Az új rend fő tendenciái a 19. században teljesedtek ki, a minden előzőnél többet romboló és nagyobbat alkotó korszakban, amelynek fináléja ugyancsak a századvégen kezdődött, az utolsó akkordjai a világháború csatazajában némultak el. Miként az öregedés évtizedeinek hangulata is csapongó, úgy történelmi tartalma is, utólagos megítélése is fölöttébb ellentmondásos. Az időszakot ma is gyakran nevezik »belle époque«-nak – magyar áttételben boldog békekornak – és ugyanakkor a »fin de siècle décadence« – a századvégi hanyatlás – korának, a pusztuló polgári rend bomlástermékének is.”

Hanák számba veszi e korforduló antinómiáit is; az életmódot kifejező *belle époque* és az életérzést kifejező *décadence* ellentmondását a korfordulót jelző válság felszíni rétegének tekinti csupán. „Maga a válság többretegű volt, ellentmondásai is a valóság mélyebb rétegeiben rejlettek.”⁶

A válság legmélyebb magyarázatát a kapitalizmus fejlődésében és új alakváltozatának, az imperializmusnak kialakulásában látja. „A tőkés szabad versenynek nem az volt a legnagyobb belső ellentmondása, hogy egy szakadatlan mobilitás folyamatában kiemelte az erősebbet és kihullatta a gyengébbet, hanem az, hogy e kapitalista szelekció szorosan összefonódott a tőke és a termelőerők koncentrációjával. Ez a kettős folyamat néhány évtized alatt létrehozta a legerősebbek oligopóliumát, egyes ágakban a legnagyobb finánciókés vállalatok monopolisztikus szervezeteit. [...] A gazdasági élet monopolisztikus és állami szabályozása, amely éppen a századfordulón bontakozott ki, végső soron azt jelentette, hogy a liberalizmus spontán gazdasági mechanizmusa nem tudta megteremteni az önálló árutermelők piaci kooperációjának egyensúlyát, ellenkezőleg, az immanens egyensúlyhiány okozója, a kiélezett egyenlőtlen fejlődés alapja volt. [...] A múlt század utolsó harmadában [...] a tőke és a termelés koncentrációjával párhuzamosan haladt a politikai hatalomé is.”⁷

⁶ Hanák Péter (főszerk.) 1978: *Magyarország története 7/1*. Budapest, Akadémiai, 43–44.

⁷ I. m., 47–48.

E folyamatokba ágyazottan szemléli az „európai szellemi légkör” átalakulását is. Összehasonlítva a XIX. század közepén, illetve a végén kialakult „alkalmazkodási válság” következményeit, döntő különbségeket jelez. Korábban „[...] a hódító liberalizmus könnyűszerrel háritotta el [...] a bírálókat, elsősorban azért, hogy hatalmas gazdasági és civilizációs eredményeivel rövid idő alatt leküzdötte az első alkalmazkodási válságot.”⁸ Ezzel ellentétben „[...] az imperializmus kibontakozásával együtt járó alkalmazkodási válság megerősítette a tőkés rendszer racionális forradalmi ellenalternatíváját [...]. A válság egyúttal irracionális eszmei irányzatok terjedésének is kedvezett. [...] Voltaképpen a század végén váltak jelentős politikai és eszmei erővé a konzervativizmus új irányzatai.”⁹

Hanák szerint a Monarchia „drámai végjátéka” ebben az összefüggésben értelmezhető. „Az imperializmus ellentétthalmaza s a vele járó civilizációs alkalmazkodási válság folyamatai közvetlenül is, átgyűrűző eszmei hatásukban is erősen befolyásolták azokat a feltételeket, amelyek között a kettős Monarchia megoldatlan problémái újból napirendre kerültek. Csakhogy e gyorsan felzárkózó régióban, ahol más tekintetben is történelmi korszakok torlódtak egymásra, a tőkés iparosodás keltette két alkalmazkodási válság is összekapcsolódott egymással. [...] A kapitalizmus e felívelő, forradalmasító szakasza egybeesett az imperializmus kezdeti szakaszával, a tradicionális életmód pusztulását kísérő alkalmazkodási válság pedig a technikai civilizáció, a termelés és az igazgatás hatalmi koncentrációja keltette alkalmazkodási zavarokkal.”

Végül így vonja le következtetését: „A század végén kibontakozó válságban [...] nemcsak a régtől magával hurcolt, megoldatlan problémák és ellentétek újultak ki, hanem az érlelődő egyetemes korfordulós válság antinómiái is feszítő erővel jelentkeztek.”¹⁰

Bizonyára másként is le lehetne írni a liberális paradigma válságát magába foglaló „alkalmazkodási válságok” sajátosságait, ám az nyilvánvaló, hogy összetett jelenségről volt szó, s hogy csak a folyamatok komplexitásának figyelembevételével van esélyünk a politika válságának, ezen belül a politikai gondolkodás válságának megértésére.

Úgy véljük, a folyamatokat vizsgáló történésznek – akinek ugyebár nem az ítékezés és a kiút megmutatása, hanem a történések értelmezett bemutatása a feladata – érzékelnie kell a válság politikán túli

⁸ I. m., 45.

⁹ I. m., 49.

¹⁰ I. m., 49–51.

vonatkozásait is. Azt feltételezzük, hogy a politika problémamegoldó képességének gyengése vagy elvesztése – a „tévelygés” – nem érhető meg csupán a politikából s a politikai cselekvés egyik szerkezeti elemét jelentő politikai gondolkodásból. A „sikertelenség” – éppúgy persze, mint a „siker” – nemcsak a döntéshozók képességeivel, előfeltételezéseivel, hanem a politikust cselekvésre kényszerítő feladatok megoldhatóságával is összefügg. A vizsgálat során tehát nem indulhatunk ki abból a feltételezésből, hogy mindig van jó megoldás, hogy helyes döntéssel minden probléma megoldható, azaz abból, hogy a sikertelenség oka csakis a rossz döntés lehet. A politikus cselekvési körét a körülmények is meghatározzák; csak annak a feladatnak tud megfelelni, amihez rendelkezésére állnak a megfelelő eljárásmodok és eszközök. Mielőtt tehát a döntési folyamatok vizsgálatába kezdenénk, kell legyen képünk azokról a körülményekről, amelyekben a megoldandó problémák, a választ váró politikai kérdések felmerülnek.

Már többször hangsúlyoztuk egyik legfontosabb módszertani előfeltevésünket; azt ugyanis, hogy a körülmények befolyásolják azon „problémák” kialakulását, amelyek köré a politikai gondolkodás szerveződik, s így a politikai gondolkodás jelenségeinek *aktuális* tartalmát csakis a történeti kontextusba helyezve tárhatjuk föl. A politikai gondolkodásban zajló folyamatok vizsgálatában tehát természetesen a politikai szférára, ezen belül a politikai döntésekhez vezető diskurzusokra koncentrálunk, ám az értelmezés során nem mellőzhetjük a politika szféráján kívüli történések figyelembevételét sem. A politika „kérdéseinek” ugyanis van köze a „nem politikaihoz”, a politika „előtti” világhoz; a politika „válaszainak” egy jelentős része a társadalomban zajló anyagi és szellemi folyamatokban jelentkező – természetesen politikailag értelmezett – kihívásokra adott válasznak tekinthető.

A politika – és a politikai gondolkodás – válságának vizsgálata során tehát figyelmünket ki kell terjeszteni a társadalom nem politikai szegmenseire is. Annyira legalább mindenképp, hogy a politikai rendszer zavarait, a politikai gondolkodás adott kereteinek megbomlását, egyes alapfeltevések és értelmezési eljárások érvénytelenné válását, az alternatív gondolkodási módok megjelenését, hatásuk felerősödését, politikabefolyásoló szerepük megnövekedését a körülmények, a viszonyok változásainak keretei között szemléljük és értelmezzük.

A liberalizmus Magyarországon is bekövetkező válsága ugyanis értelmezhetetlen a Hanák említette „korforduló” kontextusán kívül; ezt már csak azért is el kell fogadnunk kiindulópontként, mert Európa-szerte végbement folyamatról van szó. A XX. század nem csak Magyarországra nézve jelentett válságokkal terhelt időszakot. Mélyreható válságok rázták meg azokat az országokat is, amelyek mintát szolgáltattak Magyar-

országoknak a XIX. században, és azokat is, amelyek majd a XX. században jelentek meg igazodási pontként egy-egy politikai áramlatnak. A liberális világrend XIX. században kialakult, a politikai gondolkodásban kánonként rögzült formája mindenhol elvesztette orientációs erejét az Egyesült Államoktól Oroszorszáig és Svédországtól Ausztráliáig. Mindenhol dinamikusan növekedett a liberalizmus „bal”- és „jobboldali” alternatíváit, illetve a liberalizmus megújításának lehetőségeit kereső politikai erők mögé felsorakozottak táborra, és addig elképzelhetetlennek látszó társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális struktúrák és képletek alakultak ki egyes jelentős európai országokban, sőt országcsoportokban. És mindenhol visszaszorultak az önmagukat liberálisként meghatározó pártok; Európában majd mindenhol elvesztették hegemon vagy struktúrameghatározó szerepük. A „rövid” XX. század politikatörténetét alapvetően az új világrend kialakításáért folytatott politikai-ideológiai harc határozta meg, élesen megmutatva, hogy a liberális paradigma – addigi történetében immáron második alkalommal – súlyos válságba jutott.

E század lezárultával már tudjuk, amit a kortársak nem tudhattak: az „új világ” koncepciói vereséget szenvedtek. De azt is tudjuk, hogy a „régiből” mégiscsak átalakult. Ezen belül, megújulási képességét bizonyítva a liberális paradigma is jelentősen megváltozott. A liberalizmus európai „reneszánsza”¹¹ új képleteket eredményezett, amelyeket – a történelem iróniáját bizonyítva – új, genezisüket tekintve antiliberális, ám a folyamatban arculatukat jelentősen megváltoztató erők teremtettek meg. Nyugat-Európa liberális demokráciáit a szociáldemokrata és a kereszténydemokrata pártok hozták létre, nyilvánvalóan nem függetlenül a társadalmi rendszerek világméretben zajló küzdelmétől. Más kérdés persze, hogy a liberális demokrácia győzelmének milyen hatása lesz magára a liberalizmus ezen új változatára a jövőben.

E folyamatokból természetesen Magyarország sem maradt ki. Sőt. Fennállásának talán legviharosabb századában kipróbálta mind a négy, a korszakban elvileg lehetséges opciót. Kísérletet tett az „ó-liberális” társadalmi, politikai és kulturális struktúrák megőrzésére, a liberalizmus strukturális reformjára éppúgy, mint a kínálkozó „jobb”- és „baloldali” rendszer-alternatívák változatainak, sőt, ilyen-olyan kombinációik megvalósítására, de legalább elgondolására. E kísérletek olykor egyének, elmélkedő társaságok tervezgetéseinek szintjén maradtak, máskor azonban társadalmi-politikai akciók indultak az új rend kiépítésére. Ez utóbbiak olykor gyorsan összeomlottak, máskor stabilizálódtak

¹¹ Lothar Gall kifejezése.

egy-két évtizedre. A „siker” vagy a „kudarcc” azonban soha nem csupán a belső erőktől függött; a „korfordulók” – a nemzetközi erőter, a politikai, gazdasági, szellemi áramlatok, az igazodási pontok változása – több esetben is döntő befolyást gyakoroltak. Aligha lehet tehát csupán valamiféle „nemzeti sajátosságból” – bármi legyen is az – megmagyarázni az eseményeket.

Könyvünk zárókötetében a politikai gondolkodás fordulatait, illetve az egy korszakban kialakult politikai pozíciók létrejöttében szerepet játszó gondolati struktúrákat és azok változásait igyekszünk bemutatni Magyarország XX. századi történetében.

Takáts József

Schlett István műve és az „új eszmetörténet-írás”

K

issé meglepett a felkérés, hogy írjak cikket a *Századvég* Schlett István munkássága előtt tisztelgő számába, hiszen a *festschriften* általában tanítványok, munkatársak és ismerős pályatársak írásaiból állnak össze, én pedig ez esetben egyik sem vagyok. A felkérés oka vélhetően *Modern magyar politikai eszmetörténet* című tankönyvem lehetett, amely címében hasonló Schlett nagy, *A politikai gondolkodás története Magyarországon* című, még befejezetlen monográfiájához. A folyóirat szerkesztői talán arra voltak kíváncsiak, hogyan vélekedik az előbbi mű szerzője az utóbbi alkotásról. Tankönyvemnek is voltak olyan kritikussai, a leginkább bíráló jellegű értékelést megfogalmazók (s egyben az ELTE ÁJK Politikatudományi Intézetében nevelődtek), akik hiányolták írásomból a Schlett István művével való számvetést.¹ Az előző Schlett-*festschrift* egyik szerkesztője, Cieger András például így fogalmazott: „Takáts tisztázhatta volna viszonyát ehhez a munkához, és szólhatott volna a markáns módszertani különbségekről is, amelyek elválasztják tőle.”² Nemcsak azért vállalkoztam tehát e cikk megírására, hogy tiszteljek vele egy nagyszabású szellemi teljesítmény előtt, hanem azért is, hogy e „módszertani különbségekről” beszéljek.

¹ Cieger András: Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. *Budapesti Könyvszemle*, 20., 2008/1., 54–57; Nagy Ágoston – Bognár-Király Tibor: Egy különös eszmetörténeti kiméra. *Politikatudományi Szemle*, 17., 2008/4., 183–191.

² Cieger 2008, 55. Kritikusom nem a Schlett művére hivatkozást hiányolta, hiszen hivatkoztam rá, hanem a módszertani elvek szembeállítását. Valójában föl sem merült bennem, hogy rövid, tíz éves „alapfokú” tankönyvben helye volna ilyesfajta, más műfajba, tudományos monográfiába illő fejtegetésnek.

Néhány évvel ezelőtt Szűcs Zoltán Gábor egy, a *Politikatudományi Szemlében* közölt érdekes bírálatában több oldalon keresztül taglalta az „új eszmetörténet” hazai színrelépését, abban látva újdonságát a korábbi hasonló jellegű munkákhoz képest, hogy az „új eszmetörténet” szerzői „a politikai valóságot mint nyelvileg kifejezett gondolati konstrukciót értelmezik, amelynek vizsgálatában óriási, bár nem kizárólagos szerepet kell juttatni a *nyelvi dimenzió*nak”.³ Az „új eszmetörténet” kifejezést mások is használták az elmúlt években: Cieger például a társadalomtörténet és a politikatörténet határterületén megjelent új kutatási irányok egyikeként emlegette, ekként: „új eszmetörténet (diszkurzus-elemzés)”.⁴ Én Bence Györgynek az „új eszmetörténet” meghonosításában játszott szerepéről írva használtam a fogalmat: akárcsak Bence, én is a politikai eszmetörténet-írás úgynevezett cambridge-i iskolája és a német fogalomtörténet-írás által inspirált hazai kutatókra gondolva.⁵

Szűcs cikkében valamivel tágabb értelmű az „új eszmetörténet”, mint az én írásomban (ő talán olyan írásműveket is odasorol, amelyekben szerintem nem kap kitüntetett szerepet a „politikai valóság nyelvi dimenziójának a vizsgálata”), de engem most nem ez a kis eltérés érdekel, hanem az, ahogyan az „új eszmetörténetet” szembeállítja a hazai politológia eszmetörténeti tankönyveinek szemléletével általában, s azon belül Schlett István politikai gondolkodástörténeti művével. Az utóbbiról így ír: „a »politikai gondolkodástörténet« számára a nyelvi dimenzió, a »szavak zsarnoksága« csupán egyik alárendelt probléma a politikai cselekvés szerkezeti elemeként felfogott politikai gondolkodás vizsgálatában”.⁶ Véggkövetkeztetése szerint „a kontextualizmus [amin itt, ha jól értem, az interpretált szöveg szövegösszefüggéseinek kontextualizmusát kell érteni – T. J.] a politikatudománynak nem az »ű nyelve«”, s ez a megállapítás szerinte Schlett műveire is érvényes. Én némileg másként látom Schlett módszertanának, művének és az „új eszmetörténetnek”⁷ a viszonyát, mint Szűcs konklúziója, ezért az aláb-

³ Szűcs Zoltán Gábor: A történetírás uralkodó eszméi. *Politikatudományi Szemle*, 16., 2007/2., 159.

⁴ Cieger András: A 19. századi politika társadalomtörténetének hazai kutatása – ahogy én látom. *Aetas*, 24., 2009/3., 141.

⁵ Takáts József: Politikai filozófia kontra eszmetörténet-írás. *Budapesti Könyvszemle*, 20., 2008/2., 158–160.

⁶ Szűcs 2007, 161.

⁷ Nemrégiben, kissé meglepő módon, új eszmetörténetnek fordították le az *intellectual history* irányzatelnevezést hazai meghonosítóik a *Helikon* folyóirat 2009/1–2. számában. Ennek a Donald Kelley fémjelzte megközelítésmódnak csak áttételesen van köze

biakban erről szeretnék írni, kitérve saját, a politikai eszmetörténet-írást illető nézeteimre is.

Előbb a magam álláspontjáról írok röviden, azután a Schlettéről hozszan. Tankönyvem egyik, már emlegetett bírálatában pocockiánusnak neveztek,⁸ nem is alaptalanul, hiszen a bevezetésben kijelentettem: „kutatásaim a beszédmódtörténethez kötődnek”.⁹ Ugyanakkor előre jeleztem azt is, hogy a tankönyv a nem beszédmódtörténet-írás módszerét követi, így aztán nem is pocockiánus – legfeljebb egyes részei. A tankönyv – hogy tömören megismételjem az előszóban-bevezetésben megírtakat – nem lehetett beszédmód-történeti: egyrészt, mert a tárgyalt óriási kutatási területnek csak némely részén folytattam saját kutatásokat, márpedig a szövegkontextus széles körű ismerete nélkül beszédmódtörténetet írni nem lehet; másrészt, mert a szakirodalom, amelyre támaszkodtam, többféle módszert alkalmaz, de beszédmód-történetit nemigen; harmadrészt, mert tankönyvről lévén szó, kanonikus célokot is követ: az általam leginkább időtállóknak, legszínvonalasabbnak tartott s a saját történeti kontextusuktól valamelyest elválasztható szövegek értelmezésén keresztül beszél az eszmetörténetről – s ez, ugye, megint csak nem beszédmód-történeti eljárás.

Ráadásul nem is én vagyok pocockiánus, hanem legfeljebb egy-egy írásművem követett domináns, ihlető módszere. A különféle módszertani csomagok nem arra valók, hogy hitünké váljanak, hanem hogy felhasználjuk őket, ha egy-egy szöveg, szövegegyüttes értelmezése során érdemesnek tűnik a használatuk. Vannak eszmetörténeti tanulmányaim, amelyek beszédmód-történeti inspirációjúak,¹⁰ más írásaim viszont másféle (a kulturális antropológiától ihletett) módszert követnek,¹¹ attól függően, milyen kérdésre szeretnék választ kapni, milyen eljárást látok illeszkedőnek a vizsgált szövegekhez. De mivel nem egyedül gondolkodunk, hanem mindig másokkal együtt (akikre hivat-

ahhoz a politikai eszmetörténet-íráshoz, amelyet „új eszmetörténetként” emlegetek a cikkemben.

⁸ Nagy – Bodnár-Király 2008, 184.

⁹ Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 10.

¹⁰ *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*. In Takáts József 2007: *Ismerős idegen terep*. Budapest, Kijárat, 171–201. A már említett *Politikatudományi Szemle*-beli bírálat azt feltételezi, hogy ez a tanulmány későbbi tankönyvem programja: ez tévedés, amit már a két mű címének összevetése is elárul. Legutóbbi beszédmód-történeti kiindulású tanulmányom: *Politikai nyelvek a „Nemzeti hagyományok”-ban*. *Holmi*, 2011/9., 1088–1096.

¹¹ Például *A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok*, illetve *Finnország magyar politikai mítosza* című tanulmányaim: *Ismerős idegen terep*, 137–151., 161–167.

kozunk, akikkel vitázunk stb.), az írásműveink bizonyos fokig mindig eklektikusak. A kérdés csak az, hogy az eklektikusság foka zavaró-e az olvasók számára, vagy sem, s hogy az eklektikusság termékeny-e egy-egy munka esetében. Mindez nem jelenti azt, hogy ne érdekelnének a történetírás elméleti, módszertani kérdései, nagyon is érdekelnek (írtam róluk egy könyvnyi tanulmányt) – csak az elméleti, módszertani tisztaság eszményével szemben vagyok szkeptikus.

Ám visszatérve Szűcs cikkének idézett gondolatmenetéhez (aki különben maga is jeles művelője az „új eszmetörténetnek”): abban az értelemben Schlettet bizonyára nem lehet az „új eszmetörténethez” sorolni, hogy a cambridge-iek vagy a fogalomtörténet-írás által inspirált kutató volna. Ám a cambridge-iek és a fogalomtörténet-írás inspirációja idehaza némiképp nemzedéki jelenség: a ma nagyjából ötvenéves korosztályhoz tartoznak azok az eszmetörténészek, akik számára fiatal kutatóként a kilencvenes évek közepe táján nagy szellemi élményt jelentett a politikai eszmetörténet-írás ezen irányával való találkozás; a náluk fiatalabbak talán már részben az ő írásaik és fordításaik nyomán jutottak el Quentin Skinnerhez vagy Reinhart Koselleckhez. Schlett a kilencvenes évek elején–közepén már kész eszmetörténész volt, jelentős művekkel a háta mögött: úgy képzelem – Mi a politikai gondolkodás, és mi a története? című, alább tárgyalandó tanulmánya alapján –, hogy őt legfeljebb már kialakult eljárásai, elvei mérlegelésére, módosítására készítette a cambridge-iekkel és a fogalomtörténet-írással való találkozás.

Módszertani alapvetését, Mi a politikai gondolkodás, és mi a története? című tanulmányát,¹² amelyből Szűcs félmondatot idézett is, nagy ívű, érdekes írásműnek látom, amelynek első és második fele ellentmondásos viszonyban áll egymással. A tanulmány első fele (kötetbeli oldalszáma szerint: 278–298) ugyanis antikontextualista, esszencialista politikatudományi fejtegetés arról, hogy mi jellemzi *általában*, helytől és időtől függetlenül a politikai gondolkodást, mint más tevékenységformáktól elkülönülő emberi tevékenységformát. A második fele ellenben (302–313, de különösen: 306–313), amely megírandó nagy műve módszereiről is számot ad, kontextualista és történeti vázlat arról, mit és hogyan kell tanulmányoznia annak, aki a politikai gondolkodás történetével foglalkozik. Úgy vélem, a két rész fejtegetéseinek valójában nincs szükségük egymásra. A politikai gondolkodás történetét, még ha úgy értjük is, mint Schlett e tanulmányban, abban az esetben is lehet

¹² Schlett István: *Mi a politikai gondolkodás, és mi a története?* In G. Fodor Gábor – Schlett István 2006: *Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Budapest, Századvég, 278–313.

úgy tanulmányozni (sőt, lehet, hogy csak abban az esetben lehet úgy tanulmányozni!), miként a második rész részletezi, ha elejtjük a tanulmányozás értelmeként az első részben megjelölt végső célt, „a politikai gondolkodás általános jellegzetességeinek” megismerését. Azt pedig, hogy „a politikai gondolkodás általános jellegzetességeinek” leírásához nem feltétlenül szükséges történeti-kontextualista esettanulmányok sora, az első rész maga példázza, amelyben öt oldalon át kapunk tömör, invenciózus, nem történeti, nem kontextuális összefoglalást a politikai tudás *általános jellemzőiről*.

Nem vagyok politikatudós, csak rendszertelen, érdeklődő olvasója politikatudományi műveknek, ezért Schlett tanulmányának első részét részletesen nem vitatnám, fejtegetéseinek csupán azon részeire teszek itt megjegyzést, amelyek befolyásolják, hogy mit is ért a politikai gondolkodás története alatt.

(1) Mindenekelőtt kétségesnek látom, hogy lehetséges-e a politikáról mint elkülönülő emberi tevékenységformáról beszélni, amelyet el lehet választani más tevékenységformáktól, például a gazdaságitól, esztétikaitól stb., ahogyan Schlett tanulmánya teszi. Lássunk egy példát! Egy (alkotója vagy befogadói által) politikaként értelmezett költemény, amely gazdasági tárgyú, vajon melyik tevékenységformához tartozik? (Arany László *A hunok harca* című költeménye például ilyen mű.) Én azt válaszolnám, hogy a politikához, az irodalomhoz (esztétikához) és a gazdasághoz is (hiszen a gazdasághoz a róla kialakított képzetek is hozzátartoznak), sőt, még további területekhez is. Az emberi tevékenységformákat legfeljebb egy külső (például tudományos) elkülönítő akarat szálazza szét saját céljainak megfelelően: így jön létre például a politika politikatudományi pillantás által létrehozott elkülönített területe.

Én ahelyett, hogy elkülönülő tevékenységformának tartsuk a politikát, inkább azt javasolnám, hogy sajátos, változó perspektívának tekintsük. Mivel a magán és a köz határa a különféle időben és helyen élő közösségek számára máshol húzódott és húzódik, ezért mást tekintettek vagy tekintenek politikának és politikainak itt és ott. Amikor politikáról gondolkodunk, első lépésben mindig prezentisták vagyunk, abból indulunk ki, amit a jelenben politikának, politikainak nevezünk (amely magába foglal természetesen történeti politikafogalmakat is). A többes számmal arra utalok, hogy ez a tudás (mint mindenféle emberi tudás) társas jellegű. Ha valamely régebbi vagy távoli közösséget tanulmányozunk, azt tapasztalhatjuk, hogy ők mást értettek a mi fogalmaink alatt, vagy nem is használták a fogalmainkat. Megtehetjük, hogy az ő fogalmaikhoz próbáljuk igazítani a világuk megértését, s azt is, hogy a mi fogalmainknak megfelelően próbáljuk megérteni. A családon belüli nemi és korosztályi szerepek kérdése 1874-ben nem vagy alig számított

politikainak, ma a nyugati civilizációban annak számít. A kérdésnek, hogy valamely magyar eposz hexametert használ-e vagy magyar versformát, politikai tétje is volt 1859-ben, ma nincs ilyen tétje. Perspektíva kérdése tehát, hogy ki mikor mit tekint politikának vagy politikainak.

(2) Schlett, tanulmányának első részében, a politikai gondolkodást a politikai cselekvés részének nevezi, azaz: a politikai gondolkodást *mint a politikai cselekvés elemét* kell tanulmányozni. Ezt is problematikus tételnek találom; a kifogásaimat a végén kezdem. Schlett szerintem túl szűken értelmezi a politikai cselekvés fogalmát, voltaképpen szinte kizárólag a hivatásos politikusok ténykedését tekintve politikai cselekvésnek. Ebből következően az ő tanulmányában a politikai gondolkodás a cselekvő politikusok gondolkodásával lesz azonos, a politikai gondolkodás története pedig arra a kérdésre kell válaszoljon, hogy „hogyan gondolkodtak a politikusok?”. Ebből következően leválasztja például a politikai gondolkodásról a politikáról való reflektív gondolkodás műfajait, például a politikatudományt is. Ha e felfogásnak megfelelően járnánk el, akkor nem tekinthetnék a politikai gondolkodás körébe tartozónak az állam- és jogtudományi karokon használatos tankönyveket (hacsak nem gyakorló politikus írta őket). De ha így tennénk, hogyan magyaráznánk meg, miért épp ilyen vagy olyan felfogásúak vagy szóhasználatúak az ott végzett, később cselekvő politikussá vált hallgatók? Ha a politikai cselekvés ismérvének tekintjük, mint Schlett e tanulmányban, a táborszervezés szándékát, akkor nem számíthatnánk a politikai gondolkodás körébe Bibó István *Az európai társadalomfejlődés értelme* című művét, ezt ugyanis családja kérésére mondta magnóka-zettára, a táborszervezés, a további politikai cselekvés minden szándéka nélkül. Ugyanakkor bizonyára ő maga is politikainak tartotta a szövegét, családtagjai is. Mi értelme lenne felülbírálni az önértelmezésüket?

Szerintem helyesebben járunk el, ha nem kötjük ki, mi számít *ab ovo* politikai cselekvésnek, s így politikai gondolkodásnak (s főként: kiknek a cselekvése, gondolkodása számít annak), hanem azt mondjuk, hogy sokféle cselekvés és *a gondolkodás sokféle eredménye* minősülhet politikainak, attól függően, ki mikor miért és hogyan értelmezi. S itt szükséges egy közbevetést is tenni. A „politikai gondolkodás” vizsgálója természetesen nem magát a gondolkodást tanulmányozza, hanem szövegeket, tárgyakat, filmeket, hanganyagokat stb., amelyek alapján az azokat készítő vagy használó gondolkodásmódjára is következtetni lehet. Ám tanulmányozásának a tárgya mégiscsak szöveg, hang, kép, tárgy. A szöveg, a kép médiumának és retorikusságának az értelmezésén keresztül fogalmazhat csak meg állításokat arról a „gondolkodásmódról”, amelyet létrehozójának tulajdonít. Mindezt azon olvasóim kedvéért jegyzem meg, akik elavult, elméletileg hibás fogalomhaszná-

latnak tartják a „politikai gondolkodás története” vagy a „politikai eszmetörténet” emlegetését. Én is szívesebben nevezem saját gyakorlatomat „politikai beszédmódtörténet-írásnak”, de semmi kedvem kidobni bevett fogalmakat a Jelenkor Gőzhajójából.

Mást szeretnék itt hangsúlyozni. Úgy vélem, egy-egy politikainak tekintett szöveg, film, beszéd ilyenné vagy olyanná formálása maga is politikai cselekvés. Lehetséges, hogy termékeny eredményekre vezet, ha egy politikai cselekvés „szerkezeti elemének” tekintünk egy-egy szöveget vagy beszédet, mint Schlett tanulmánya javasolja, de úgy látom, termékeny eredményekre vezet az is, ha már magának a szövegnek, képek stb. a megformálását is politikai cselekvésnek tekintjük. Amikor valamely XIX. század elejei festő eldöntötte, hogy az általa alkotott képen látható férfi keze milyen könyvön nyugalodjon, s olvashatóvá tette a könyv szerzőjeként mondjuk Jeremy Bentham vagy Horatius nevét, akkor politikai döntést hozott. Sőt, képe ikonográfiai döntéseinek is megvan a maguk politikuma. Hasonló a helyzet szövegek megformálása esetén is. A politikainak tekintett szövegek, képek stb. történeti tanulmányozói a *megformálás politikumát* is tanulmányozhatják, s szerintem jól teszik, ha tanulmányozzák.

Schlett István módszertani tanulmányának középső, „Mit vizsgál a politikai gondolkodás története” című fejezete az ütközőzóna az írás általam megkülönböztetett első és második része között, ugyanis e fejezetben kell összeillesztenie addigi ahistorikus, esszencialista politikatudományi fejtegetését a tanulmány további oldalainak (302–313, de különösen: 306–313) történeti, kontextualista módszerleírásával. Nem követem az érvelését, csak annyit jegyzek meg, hogy szerintem, ha egy érvelés egyszerre kívánja azt állítani, hogy idővel a politika világának minden eleme (szereplők, problémák, intézmények, nyelv stb.) megváltozik, s ugyanakkor a politika *lényege* ugyanaz marad, akkor antropológiai alapozással kellene ellátnia magát. A tanulmány második részéhez érve viszont már olyan vidékeken járok, amelyek számomra is otthonosak. Lássunk egy alapvető fontosságú idézetet: „A politikai gondolkodás történetének mint a történet- és a politikatudomány egyik érintkezési pontján kialakuló diszciplínának van tehát feladata. Egyfelől a politikai gondolkodásban bekövetkező változások bemutatása, a mindenkori politikai gondolkodás keretétől szolgáló, a szereplők, a problémák és ideológiák, nyelvi-kulturális készletek sajátosságai által alkotott paradigmák jellegzetességeinek leírása és a paradigmaváltások értelmezése. Másfelől pedig annak vizsgálata, hogy a politikai szereplők gondolkodása hogyan és milyen tényezőkön, milyen mechanizmusokon keresztül befolyásolja a politikai cselekvést.” (304.)

Az idézett bekezdésben a politikai gondolkodás történetének a feladatleírásával majdnem teljesen egyetértek, sőt, ha a „politikai szereplők” alatt nem csak a hivatásos politikusokat értjük, mint fentebb írtam róla, akkor teljesen. Az idézet első mondatával ellenben nem értek egyet. Érthető ugyan, ha a politikatudomány szakmai közösségéhez tartozó kutató „a történet- és a politikatudomány egyik érintkezési pontján kialakuló diszciplínának” látja a politikai gondolkodástörténetet, de a helyzet az, hogy azon az érintkezési ponton más humán tudományok tudására is szükség lehet. Ha például Arany László már említett költeményéről kívánunk politikai gondolkodástörténeti értelmezést adni, akkor ott nemcsak a történet- és a politikatudomány, hanem az irodalomtörténet-írás, a retorika, a gazdaság- és a kultúrtörténet érintkezésére is szükség lesz. A politikai gondolkodás története vagy a politikai eszmetörténet mint diszciplína valóban több humán tudomány érintkezési pontján jön létre¹³ – a választott témától, problémától, kérdéstől függ, hogy mely humán tudományokén. Az nem vitás, hogy ezek között rendkívül fontos mind a történet-, mind a politikatudomány.

A Schlett-tanulmány további része voltaképpen az idézett bekezdés feladatleírását bontja ki. A politikai gondolkodás történéskének eszerint kontextualista módon kell tanulmányoznia egyrészt a politikai gondolkodás társadalmi-politikai szituációját, másrészt a paradigmáit, azaz egy-egy időszakban és helyen használatos „széleskörűen elfogadott kódrendszereit”, fogalmak, szimbólumok, normák, előfeltevések összefüggő együttesét. Nem ismertetem a tanulmánynak ezen részét, hiszen vitatni sem kívánom. Én is így-valahogy képzelem, hogyan kell politikai eszmetörténetet írni – még ha nem is sikerül mindig így csinálnom. Engem ugyanis a feladatleírás két ága közül jobban érdekel az utóbbi, amit Schlett paradigmának nevez, a szituációnak pedig leginkább a nyelvi része érdekel: az interpretált szöveg(ek) nyelvi szituációja. Világos, hogy Schlett sokkal erősebben érdeklődik a társadalmi-politikai szituáció iránt, s mivel a politikai gondolkodást a politikusi cselekvés *szerkezeti elemének* tekinti, az ő politikai gondolkodástörténet-írása a magyar politikatörténet kánonjához igazodó lesz: szövegértelmezései elsősorban a magyar politikatörténet kánonját tekintik kontextusuknak.

Főként az érdeklődések eltérő irányából következik, hogy ugyanazon politikai írásművekhez eltérő értelmezést fűz Schlett összefoglaló műve, mint a tankönyvem. Íme, egy példa: Kemény Zsigmond 1849 utáni két röpiratát Schlett a liberalizmus önbírálataként, kiigazítására

¹³ *Ismerős idegen terep* című könyvem több tanulmányában írtam arról, hogy szerintem manapság az egyes humán tudományoknak, amennyire lehetséges és szükséges, interdiszciplinarissá, tudományközi határokat átlépővé kell válniuk.

tett kísérleteként interpretálja, míg én a konzervatív érvelés legnagyobb hatású magyar szövegeiként, amelyeket liberális párti szerző írt. Schlett értelmezői törekvése főként a szöveg szerzője politikai álláspontjának, szemléletének és céljának az azonosítására irányul, az én értelmezői törekvésem viszont főként a szöveg érvelésének, beszédmódjának azonosítására s későbbi politikai felhasználásai interpretatív következményeire. A tanulság mindebből szerintem az, hogy ha másra irányul a kutatói érdeklődésünk, mást fogunk észrevenni vagy legalábbis kiemelni a kutatott anyagban. Politikai gondolkodástörténetet vagy politikai eszmetörténetet sokféleképpen lehet jól írni; egyikünk ilyen, a másikunk olyan problémák iránt érdeklődik, és senki nem érdeklődik minden probléma iránt.

Schlett kettős (szituációra és paradigmára irányuló) kontextualizmusa nem áll olyan nagyon távol egyes „cambridge-iektől” (akik részben persze már régen nem cambridge-iek), például a gyakran nyelvi kontextualistaként emlegetett John G. A. Pococktól sem. Csak egyetlen idézet ehhez: „Hogy megértjük-e, mit cselekedett [a szerző], amikor megtette lépését, nagyrészt azon múlik, megértjük-e a gyakorlati szituációt... De a gyakorlati szituációba beletartozik a nyelvi szituáció is, mely a szerző számára felhasználható nyelvben vagy nyelvekben rejlő lehetőségekből és az általuk jelentett korlátokból adódik. (...) a történész azt kutatja, hogy [a szerző lépése] miként rendezhette, vagy akarhatta átrendezni a számára és társ-nyelvhasználói számára adott nyelvi lehetőségeket.”¹⁴ Az idézet jól mutatja az eltérést és az egyezést is Schlett módszertana és a pocockiánus gyakorlat között: egyik is, másik is elengedhetetlennek tartja az értelmezésben mind a (gyakorlati) szituáció, mind a paradigmák (nyelvi készletek) feltárását, a hangsúly van máshol. Schlett kérdése inkább az – Pocock mondatát átfogalmazva –, hogy a politikai szereplő szerző, szövege révén is, miként rendezte vagy akarhatta átrendezni a számára és a többi politikai szereplő számára adott politikai szituációt.

Ennek megfelelően Schlett másként is jár el szövegértelmezéseiben, mint az „új eszmetörténet” hívei eljárának. Egy példa *A politikai gondolkodás története Magyarországon* című művéből: „Az eredmények ismeretét, ugyanakkor megőrzött liberális világszemléletét tükrözi Eötvös 1849 után megjelent első írásához, az Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról című röpirathoz választott Macaulay-idézet is: »Nem szerette a forradalmakat, és ugyanabból az okból, amiért nem szerette

¹⁴ Pocock, John G. A. 1985: *Virtue, commerce, and history: essays on political thought and history, chiefly in the eighteenth century*. Cambridge, Cambridge University Press, 14–15. Idézi: Kontler László: Fordítás és összehasonlítás a kora újkori eszmetörténetben. *Helikon*, 55., 2009/1–2., 162.

a forradalmakat, nem szerette az ellenforradalmakat sem.« Ő tehát a forradalmat és az ellenforradalmak különböző formáit is elutasította. Aligha tévedünk, feltételezvé, hogy Kemény és Eötvös célja a rossz végletek között létező jó – mert a liberalizmus »igazi« céljait megvalósító és a realitásokkal összeegyeztethető – megoldás megtalálása volt. Szilárdan hitték, hogy ez változatlanul lehetséges.”¹⁵

Egy „új eszmetörténész” bizonyára nem úgy fogalmazna, hogy az értelmezett szöveg egyik vagy másik eleme a szerző „világszemléletét tükrözi”, inkább arra próbálná felhívni a figyelmet, hogy a szöveg elé illesztett Thomas Babington Macaulay-mottóval hogyan igyekszik felépíteni autoritását és imázsát, hogyan „választja ki” lehetséges olvasóit, s hogyan igyekszik kijelölni a vitaszituációja szerepeit. Azaz az „új eszmetörténész” elsősorban a szövegben végbemenő politikai értelmű nyelvi cselekvést igyekezne feltárni. Feltételezéseket valószínűleg megfogalmazna ő is a szöveg szerzőjének céljairól, de arról, hogy mit „hitt szilárdan”, valószínűleg nem, hiszen csak a szerző szövegei állnak a rendelkezésünkre, a hitei nem. S a szövegei nem egyszerűen a meggyőződéseinek, szemléletének a lenyomatai, jelei, hanem retorikus nyelvi munka eredményei, amely valamiről meggyőzni igyekezett az olvasóit, valamilyen képet ki akart alakítani magáról, vitafeleiről, politikai problémái határaitól stb. S mivel mindennek megtevéséhez meghatározott nyelvi készletek álltak a rendelkezésére, az „új eszmetörténész” kérdése az lenne, milyen nyelvi készleteket használt szövege alakítása során, hogyan és miért, s milyen nyelvi készletek használatától tekintett el, s miért.

Egyszóval, egy „új eszmetörténész” másként járna el, mint Schlett eljár az idézett szövegrészben. De félre ne értsenek: nem azt mondom, hogy helyesebben járna el, hanem csak azt, hogy másként: mivel másra volna kíváncsi, másféle eredményekhez jutna. Ám nem tudna eljutni azon eredményekhez, amelyekhez Schlett eljut monográfiájában. Az irodalomtörténet-írás módszertanáról írt munkáimban több mint egy évtizede ismételtetem (már én is unom), hogy egy-egy irodalmi értelmezés értéke nem elméleti bázisának vagy módszertani eljárásainak a függvénye. Ilyen vagy olyan elméleti bázison vagy módszerrel lehet kiváló és érdektelen értelmezéseket is írni. Ugyanez a helyzet minden értelmező tudományban, tehát a humán tudományok nagy részében, így a politikai gondolkodás történetében vagy a politikai eszmetörténet-írásban is.

¹⁵ Schlett István 2010: *A politikai gondolkodás története Magyarországon* 2. Budapest, Századvég, 18.

Bodnár-Király Tibor

Adalékok A politikai gondolkodás története Magyarországon I–II. Szekfű-oltványaihoz

Bevezetés

a tanulmány célja, hogy egy problémacentrikus olvasat keretében rámutasson a „schletti” politikai gondolkodástörténet (vö. Kelley 2009) rétegzettségére. A tanulmány ennek értelmében azt a logikát követi, mely az immáron két évtizede tartó kutatást értékelő reflexiók belátásait felhasználva egy saját értelmezés kialakítása felé mutat. A mind a mai napig hiányzó átfogó koncepcionális kritika (G. Fodor 2004, 22) ellenére ezen felvetések irányultsága korántsem tekinthető egyszólamúnak. Egyrészt fölvetődik bennük a politika történeti szempontú megismerésével és megértésével kapcsolatos schletti belátások esetlegességének és belső koherenciájának kérdése, másrészt, ha implicite is, de érzékenyen jelzik a „politikai gondolkodástörténet” kánonalkotási eljárásaiból fakadó szembetűnő nehézségeket. A szöveg második felének állítása szerint a kritika eltérő irányai más-más oldalról, de hozzásegíthetik az olvasót egy a dekonstrukció belátásait hasznosító nézőpont (Vaderna 2004, 177–180) kialakításához. A vizsgált Szekfű-oltványok a következtetés szerint így a „politikai gondolkodástörténet” szöveghelyeinek azon találkozási pontjaira mutatnak rá, ahol az alacsony intertextuális viszonyok következtében a kánonképzési eljárások egybefonódhatnak a szekfűi történetírói hagyománnyal. Ezáltal kimutathatóvá válik, hogy a schletti „politikai gondolkodástörténet” például saját „liberális” elbeszélésének keretein belül használ fel egy olyan Kossuth-ábrázolást, mely a XIX. század második felében megszülető liberális önkritika konzervatív újraértelmezésével mutat nagyfokú konvergenciát. Ennek a megállapításnak a tétje azonban nem kisebb, mint hogy a schletti szöveg adott esetben önmaga jogán nyílik meg egy kisajátító konzervatív olvasat előtt.

A politika lehatárolása és módszertani reflexió

Mint azt Pesti Sándor egy helyütt megjegyzi a politikai gondolkodás tipológiája kapcsán, „kétség nélkül leginkább a politikusok gondolkodását” jellemzi, miközben több elemétől „teljes mértékben nem lehet mentes a politikatudós sem” (Pesti 2004, 243–246). Pesti megállapításait végül Max Weber *Gazdaság és társadalom* című művében megfogalmazott „értékek” és „tárgyi tartalmak” szétválasztásának mannheimi¹ kritikájára futtatja ki. De hasonló megjegyzés olvasható Balázs Zoltán korábbi, rövid recenziójában is (Balázs 1997). Balázs interpretációja szerint Schlett többször az adott politikai szituáció révén felvetett ellentétes álláspontok igazságaiból arra a következtetésre jut, hogy „politika és a morál egymást »förlülütik«, vagyis hogy a politikai ítélet nem mindig és nem szükségszerűen esik egybe a morális ítélettel” (G. Fodor–Schlett 2006, 395–422; kiemelés – *Sch. I.*). Balázs észrevételei annyiban közösek Pesti problémájával, hogy egy a politikafogalom lehatárolására való törekvést regisztrálnak. Ugyanakkor e lehatárolás továbbgondolására is szolgáltat példát az elmúlt évek magyar politikatudomány. G. Fodor Gábor szintéziskísérlete (2004, 7–44) a politikai gondolkodástörténetet mint *autonóm módozt* újraértelmezve jut el a politikafogalom kontingens és gyakorlatcentrikus mivoltát hangsúlyozó macintyre-i, oakeshotti politikaelmélettel történő feldúsításhoz. G. Fodor a korábbi kritikákra reagálva épp ellentétes módon, a politikai gondolkodástörténet autonóm megismerésmódjának újraírása felé, így egy direkt normatívabb le-, illetve elhatárolás irányába indul el. A végeredményt tekintve azonban egy olyan politikafogalom megalapozásához járul hozzá, ami a megismerés során kiiktatja a diszciplináris *határsértéseket* (*ignoratio elenchi*), majd a forrásszöveget a módszer által uralt *a priori* tapasztalat reprezentációjának rendeli alá (G. Fodor 2004, 115–151, G. Fodor–Schlett 2006, 220–254; a bírálathoz Szűcs 2004, 292–297).

¹ A schletti kérdésfeltevés és a tudásszociológia kapcsolatához vö. Mannheim 2003, 22–110; a rendszerelméleti válaszkísérletekhez: Schlett 2009, 13–32, 877–888. A politikatudomány határain túl: Szajbély 2005. Itt Szajbély meggyőzően bizonyítja a luhmannianus módszertan fogalmi keretének XIX. századi magyar (politikai) irodalmi szövegeken való alkalmazhatóságát. Schlett esetében ennek vizsgálata részben a történeti anyag és a könyv szövegének heterogenitása, a szerzői fogalomhasználat összetettsége, valamint az ebből fakadó pontatlanságok következtében részben vagy teljesen elmarad (vö. Szajbély 2005, 23–108).

Szűcs Zoltán Gábor ezzel szemben komparatív módon a skinneri program (Skinner 1997) belátásaira reagálva egy az angolszász „iskola” módszertani individualizmusán alapuló eszmetörténet-írás nehézségeivel szembesíti a takátsi² és a schletti vállalkozás nyújtotta elméleti kereteket. A *módszertani kollektivizmus* jelensége míg Takátsnál a politika nyelveinek túlbujánzásához, addig Schlett esetében a politikai gondolkodástörténetet tagoló paradigmák határain keletkező feszültségek álpardigmaként való leértékeléséhez vezet.³ De Skinner programatikus cikke segíthet tisztázni azt is, hogy miközben Schlett és G. Fodor szintéziskísérleteinek valamennyi olvasata eszmetörténetként interpretálódik (Békés 2010, 2011, Aszódi 2011), a szerzői olvasatban a diszciplína csak a politikai gondolkodástörténet határterületét képezheti.⁴ Mindezt úgy, hogy a gondolkodástörténet és az eszmetörténet fogalmak szinonim használata – szemben az angolszász eszmetörténet-írás tradícióival (Dunn 1997, Horkay Hörcher 1997, Scheibner 2009) – lényegében elfogadott eljárás (vö. Takáts 2007, 8–11). Bár az eszmetörténetet a társadalmi *kontextualizmus* vagy a *szöveg autonómiája* mellett lándzsát törő ortodox olvasásmódok (Skinner 1997, 7; vö. LaCapra 2003, Kelley 2009)⁵ duálisára redukáló értelmezés uralja Schlett azon korábbi fejtegetéseit, ahol őszintén ír a korai „szocialista eszmék magyarországi recepcióját” kutató elképzelések átalakulásáról, majd „a politika napirendjére kerülő újszerű szociális, gazdasági, kulturális feszültségekből és konfliktusokból származó problémák” és „politikai cselekvéshez kapcsolódó gondolkodás” kutatásának új programjáról (vö. Schlett 2002, 13–15), látni kell azt is, hogy a schletti elhatárolódás és így az azt továbbbíró G. Fodor-kísérlet explicite mégsem a nyelvi kontextust előtérbe állító skinneri programmal vitázik, hanem egy a lukácsi ideológiafogalom továbbgondolása révén megszülető eszme fogalommal, mely ugyanakkor továbbra is az *eszme* vagy *ideológia* mint *hatóerő* és a gyakorlati politikatevékenység cselekvésorientált *anyagi, tényszerű* felfogásának marxi szembeállításán alapul (Schlett 2009, 15–17, vö. Schlett 1990).⁶

Ebből is látszik, hogy a „schletti” politika fogalom és az erre épülő módszertani program a végeredményt tekintve a politizálási tevékeny-

² Szűcs ehhez Takáts korábbi programadó tanulmányát használja (Takáts 1998).

³ Vö. Szűcs 2010, 32–38. A szerző egy korábbi írásában már utalt e módszertani nehézségre: Kovács–Szűcs 2009, 153.

⁴ „Az eszme (és még sok egyéb más késztetés) és a politikai cselekvés között ott a politikai gondolkodás.” (G. Fodor 2004, 22.) Vö. Schlett 2009, 39–40.

⁵ A tudásszociológia és eszmetörténet kapcsolatához: Takáts 2004.

⁶ Az „ideológiaprobléma” episztéméjének továbbgondolásához: Szabó 2011.

ség szűk körű értelmezhetőségében, ezzel párhuzamosan a döntési szituáció kontingens természetének hangsúlyozásában érdekelt.⁷ E megállapításnak kutatás-módszertani értelemben hármas jelentősége van. Egyrészt a maga módján válaszol arra a dilemmára, mely szövegrétegek milyen szempontból lehetnek számunkra fontosak egy döntési helyzet értelmezése és leírása során, másfelől már metaelméleti szinten értékeli annak lehetőségét, hogy a kutatás során milyen elv alapján válogassunk a rendelkezésre álló szövegek között. Végül harmadikként, e szelekciós elv alkalmazása során egyértelműen befolyásolja a politikai gondolkodás történetében fontos és kevésbé fontos szerepet játszó politikusok, gondolkodók ábrázolását, és magát a kánonalkotás eljárását is.

A politika megismerésének zárt episztéméjétől a politikai gondolkodás diszkontinuus narratívájáig

A kánonalkotás szempontját Takáts József is megemlíti a modern magyar politikai eszmetörténetet összefoglaló könyvében. Szerinte – saját vállalkozásáról beszélve – „e tankönyvnek nem csak történeti, hanem kanonikus céljai is vannak” (Takáts 2007, 10). Egy sarkos megállapítása szerint ugyanis „a magyar politikai gondolkodás esetében” ez a kánon még megalkotásra vár, hiszen „a kánonokat nem egyének, hanem kulturális közösségek hozzák létre, általában hosszú idő alatt” (i. m., 11). A takátsi helyzetértékelés *kánonhiányos* volta, bár egyfelől egy bizonyos fokú paradoxon kivetítése, hiszen a szerző pár oldallal korábban maga vezeti elő munkája egyik nehézségeként, hogy „különböző tudományágak (történetírás, irodalomtörténet, művelődéstörténet, szociológiatörténet, politológia stb.) eltérő kérdésfeltevésű és módszertani hagyományokat követő tanulmányaira” (i. m., 7) és így egymás irányában sokszor alacsony koherenciát mutató kánonjaira kell támaszkodnia, ugyanakkor a magyarországi eszmetörténet-írás – és így a politikai gondolkodástörténet iránt tájékozódók – számára is transzparens módon mutatja meg a létező kánonok posztmodern természetéből

⁷ Utóbbi eljárás szoros konvergenciát mutat a kilencvenes évekre kiformalódó magyar politikatudomány erős „decizionista” érdeklődésével vagy az ennek a szemléletnek tételszerű megfogalmazását jelentő „politika autonómiája” problémával (Bihari-Pokol 1998, 61–65, Körösi-Tóth-Török 2003, 58–86).

(Gyáni 2003) és az elbeszélhetőség nehézségeiből fakadó problémákat (Bodnár-Király–Nagy 2008). A politikai gondolkodástörténet kontinuum és diszkontinuum tradícióira történő rámutatással⁸ részben érvelhetünk egy kánon, hagyomány létezése mellett, azonban végleges válasz erre a kérdésre már csak azért sem adható, mivel az eszmetörténeti vagy politikai gondolkodástörténeti kánonok is részesei a csupán „leírásra” törekvő tudós konstrukciós eljárásainak. Schlettnél a kánonalkotás az ideológiafogalom analógiájára értelmezett politika megismerésével hozható szoros kapcsolatba. Eszerint a kánont azok a szerzők és szövegek alkotják, melyek maguk is részt vesznek a gyakorlati politikaformálás mindennapos tevékenységében. Azaz inkább újságcikkek, politikai és propagandaanyagok, mintsem elméleti összefoglalók alkotják e kánont (Schlett 2009, 13–52).

Az elemzés egy további szempontja szólhatna a kánonalkotás során fellépő feszültségekről, ami adott esetben nemcsak a szöveg és az azt megtestesítő intellektuális teljesítmény viszonylatában, hanem az előállított narráció és a történeti irodalom kapcsolatában válna megfoghatóvá. Azaz reflexió alá vonni azt az eljárást, amivel a szerző reflektál munkája IV. részével kezdődő, főleg a primer forrásanyag elemzésén alapuló szövegtörzshöz, és amit úgy fogalmaz meg: „fel-, sőt kihasználtuk a történeti irodalom számos alkotását” (i. m., 51). Egy ilyen típusú elemzésnek értelemszerűen másképp kellene viszonyulnia az első kötet IV. részét (A liberalizmus mozgalmi korszaka Magyarországon. A reformkor) megelőző három szakasz leginkább a „magyar történettudomány gazdag eredményeire [...] a nagy történeti szintézisekre, monográfiákra és forráspublikációkra” hagyatkozó, összegző jelleget mutató története során felmerülő problémákhoz. Az imént említett feszültségek kapcsán ugyanakkor tanulságos lehet felidézni a szerző hatvanadik születésnapja alkalmából összeállított tanulmánykötet (Bihari–Cieger 1999) két darabját, nem elsősorban kritikái, hanem a schletti kánonalkotás metódusaival kapcsolatos felvetéseik miatt.

Paczolay Péter II. Rákóczi Ferenc végrendeletéről írott pár oldalas esszéjében a fejedelem szövegeinek három szintjét különíti el (Paczolay 1999, 19), fenntartva e három szint (1. a szabadságharc idején született írások, 2. a bujdosás során született *Emlékiratok*, 3. hatalomelméleti értekezések) egymás mellé állításának korántsem problémamentes mivoltát. Schlett ugyan e szétválasztást már csak terjedelmi okokból

⁸ Vö. a paradigmákon belüli diszkontinuitás jelenségével: Schlett 2009, 40–48. A kontinuitás-diszkontinuitás probléma jelentőségét lásd az eszmetörténet, a történetírás periodikája és a nyelvi kontextus kontinuitása szempontjából: Takáts 2007, Dobszay 2008, Kövér 2010, Szűcs 2010.

kifolyólag sem tehetne volna meg (azaz a szabadságharc korát tárgyaló visszaemlékezések több helyen összefolynak az államelméleti fejtegetésekkel – Schlett 2009, 240–255), a könyv Rákóczit tárgyaló szakasza ugyanakkor – egyetértve Paczolay értékelésével, mely a „schletti” vállalkozás intellektuális helyét a „történettudomány”, a „forráskutatás” és az „eszmetörténet” szintézisében jelöli ki – mégis hasznos adalék egy a Rákóczi-portré megfestését a politikai gondolkodás oldaláról megkísérlő törekvéshez.⁹ Mezey Barna tanulmánya az Eötvös-recepció leginkább közéleti, politikai eseményeket középpontba állító szemléletét bírálva¹⁰ hívja fel a figyelmet az Eötvös-portrékból többnyire hiányzó pályakezdő időszakot jellemző fogházjavító mozgalom – mely Magyarországon ekkor inkább politikai, mint szakmai színezetű (Mezey 1999, 33–35) – jelentőségére. Eötvös e mozgalom oszlopos tagjaként nemcsak részt vett a *Kelet Népe*-vitában, hanem mint azt Mezey írja, sokat tett azért, hogy „az 1843-ban országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat Európa legkorszerűbb büntetés-végrehajtási jogszabály-tervezetei közé emelkedett” (i. m., 39). Mind Paczolay, mind Mezey írása másképpen „konfrontálódik” a politikai gondolkodástörténet elbeszélhetőségének nehézségével. Paczolay meglátásai egy olyan portré megrajzolásához segíthetnének hozzá, amelyben a politikusi-közírói és a politikai gondolkodói tevékenység elválasztása már csak biográfiai okokból is indokolt lenne, míg Mezey esetében direkt módon vetődhet fel a magyar „nemzeti” tudományok – ebben az esetben a jogtörténet és történetírás – kánonjainak több esetben *inkommenzurábilis* volta.¹¹ Ezzel természetesen nem állítunk többet annál, hogy a schletti

⁹ Balázs Zoltán az 1996-os első kiadáshoz fűzött megjegyzése szerint kevés olyan külföldi szerző neve kerül szóba, akik bizonyíthatóan hatással voltak Rákóczi politikai gondolkodására (Balázs 1997, 172). E problémával a Paczolay-szöveg röviden, de foglalkozik: Paczolay 1999, 20–23. A fenti megállapításokat vö. Schlett 2009, 240–255.

¹⁰ Mezey ennek kapcsán idézi a XIX. század második felének legjelentősebb történetíróját, Toldy Ferencet, akinek 1864-ben megjelenő nagy összefoglaló irodalmi munkájában – Mezey kiemelését használva – Eötvöst egy olyan „szakíróként” jellemezte, aki „a büntető, a közjogba, s a népgazdaszatba tartozó mély tanulmányai által legjelesebbjeink sorába lépett” (Mezey 1999, 31). Toldy Ferenc magyar történeti, irodalomtörténeti kánon létrehozásában játszott maradandó szerepéhez: Dávidházi 2004.

¹¹ Mindez csak akkor, ha a hangsúly a közös kapcsolódási pontokról a kánonok közötti konfrontációra helyeződik át. Ilyen esetben a Mezey kritikája révén felmerülő szempontok sokkal élesebben vethetnék fel a kanonizált Eötvös-kép kitérkedéseit, melyek – Schlett esetében – ténylegesen is elhanyagolt részei mind az Eötvös-monográfiának, mind a politikai gondolkodástörténet Eötvössel foglalkozó részeinek (vö. Schlett 1987, Schlett 2009, 523–573, illetve Schlett 2010, 18–34, 48–88). Az utóbbi eötvösi helyzetértékelés kiemelt jelentőségét kérdőjelezheti meg, hogy az *Uralkodó eszmék* saját korában nem gyakorolt jelentős hatást a szabadságharc utáni liberális po-

vállalkozás és így az Eötvös-kép beágyazottsága a helyenként erős átfedések ellenére is sokkal több kapcsolódási pontot mutat a magyar történetírás *whig* látószöge által sugallt ábrázolási módok, mintsem a jogtörténet vagy az irodalomtörténet által működtetett kánonok irányába.¹² A „nemzeti látószög” megkerülhetetlensége mégsem amiatt fontos, mert a schletti történetmesélés is sok esetben erre támaszkodik,¹³ hanem mert túlságosan enged a „gyakran látenszen érvényesülő homogenizálás és metapolitikai értékelés igényeinek” (Kovács–Szűcs 2009, 152). Mint látni fogjuk, a kötet Szekfű-hivatkozásaira jellemző alacsony intertextualitás jelensége is e kérdéskör kapcsán válik igazán érzékelhetővé. Narrativitás és kánon problémái azonban messze túlmutatnak jelen dolgozat keretein. Kánont ugyanakkor nemcsak a „történet szereplői”, hanem olyan történetírói, tudományos hagyományokat közvetítő művek, szerzők is alkothatnak, akik valami módon hatással voltak Schlett István munkájára.

A második kötet végén elhelyezett névmutató összesen 41 szöveghelyen jelzi Szekfű Gyula valamely munkájának nyomát.¹⁴ Ezek aprólékos bemutatása amellet, hogy öncélúvá változtatná az eredeti célkitűzéseket, az értelmezés lehetőségeit még mindig túl tág keretek között jelölné ki. A leszűkítés így végül a második kötetben előforduló négy hivatkozás kontextualizálására fog vonatkozni, amelyek a kiegyezés politikai vitáinak elemzése során kerülnek be a szövegbe, érdekes módon pont a kossuthi politikai pozíció elhelyezése kapcsán (Schlett 2010, 386, 390, 396 és 398). De még mielőtt rátérnénk erre, lássuk, mit gondol Derrida a szövegoltványokról.

litikai gondolkodás formálódására (vö. Gángó 2006, Takács 2007, 40–46, Gángó könyvének recenziójához: Szűcs 2007).

¹² E probléma különösen az emlékkötet harmadik, Karácsony András Humboldt nemzeti liberalizmusáról írott cikkének (Karácsony 1999), valamint a német liberális korszakolás Lothar Gall alapján történő átültetésének tükrében lehet izgalmas kérdés. Schlett a magyar liberalizmus mozgalmi szakaszának kialakulását a magyar politikai kultúra és a bemosódó eszmék kölcsönös egymásra hatásának tulajdonítja, miközben a reformkori liberális politikai mozgások kontextualizálása során ez a lényegesnek tekinthető adaptív nézőpont csak egy-egy szerző kapcsán kerül elő, így a szöveg a forrás-idézetek által sugallt „organikus” önmozgás felé billen át (vö. Schlett 2009, 337–417).

¹³ Vö. pl. „Az (idegen) abszolutizmus és a (rendi) nemzet” konfliktusát tárgyaló részekkel (Schlett 2009, 195–271).

¹⁴ Ezek közül 37 az első kötetben található (Schlett 2010, 905).

Az öreg Kossuth és az oltás művészete

Jonathan Culler a derridai elemzések dekonstrukciós eljárásait áttekintve kételkedik az oltvány egységes fogalmának meghatározhatóságában. Mint kifejti: „Derrida írásait leírhatnánk azon technikák segítségével, melyeket egyik diskurzus másikba oltása során maguk ezek az írások alkalmaznak.” (Culler 1997, 192.) Vagyis, az oltványok és ezek feltérképezése tulajdonképpen nem más, mint a dekonstrukciós „elemzés egy fajtája”, amely egy „a textuális oltásról szóló értekezés [esetén – B.-K. T.] megpróbálná osztályozni azt, hogy milyen módokon illeszkedik egyik diskurzus a másikba, vagy hogy miképpen avatkozunk be abba a diskurzusba, melyet interpretálunk.” (I. m., 191.) Talán ezért is van, hogy Culler szövege, ódzkodva egy lehetséges tipológia megadásától, éppen a leírást megnehezítő olvasásmód elfogadásával az egyes elemzések lényeginek gondolt pontjainak kimutatásával igyekszik feltárni a derridai oltványok jellegzetességeit. Ezek közül számunkra a legfontosabb, ahol a másik diskurzusba történő beavatkozásról, illetve a szövegek összekapcsolódása során létrejövő interakciók viszonyairól ír. Azaz: „Egy másik gyakori művelet egy jelentéktelen, ismeretlen szöveget olt a hagyomány fő testébe, vagy egy szöveg látszólag marginális elemét veszi, példáulul egy lábjegyzetet, és átülteti egy eleven helyre.” (I. m., 198.) Ehhez hasonlítható, mikor a kiválasztott Kossuth-rész olvasása közben Szekfüre történő hivatkozásokkal találjuk magunkat szemben, miközben látszólag semmi nem indokolja, hogy a narráció ezekbe kapaszkodva lendüljön tovább. Culler másik fontos megállapítása is ehhez kapcsolódik. Eszerint az interpretáció struktúrájában margóra kerülő részletek középpontba állítása hozhatja működésbe a „szupplementaritás logikáját”. Vagyis e művelet során tulajdonképpen egy kettős stratégia érvényesül. Egyrészt megfordítja a hierarchiát, azaz megmutatja, hogy „amit korábban marginálisnak hittek, az valójában centrális”. Másrészt a lényeges és lényegtelen dimenziói mentén hozzájárul a belső és külső közötti felcseréléshez (i. m., 198–199). A Szekfü-idézetek így már nem az elbeszélésbe illeszkedő idegen textsokként applikálódnak, hanem a visszafelé történő olvasás következtében, a narratívát működtető beszédaktusokra vonatkoznak.

E probléma a történetírás „nyelvi fordulataival” kibontakozó narratív történetelmélet új paradigmájának oldaláról tovább árnyalható. Kisantal Tamás szerint „ha elismerjük, hogy a történész nemcsak a múlt kutatója, hanem egyben a jelen történeti tudatának alakítója is, akkor [...] még inkább számot kell vetni azzal a kérdéssel, hogy írásmódját retorikai tényezők határozzák meg.” (Kisantal 2003, 29.) Kisantal e retorika alatt egy kettős függőségi viszonyt ért, egyrészt a nyelvhasználat

tropologikus mivoltát, retorikai dimenzióit, másrészt azt a szándékot, hogy „meg akarja győzni olvasóját, hogy az általa elbeszélt történet igaz, a valóságot hűen tükröző história” (uo.). Utóbbi eszközei pedig egyrészt a saját maga tekintélyét megalapozni kívánó hivatkozásai, jegyzetapparátusa, másrészt az elbeszélési mód.¹⁵ Schlett esetében a hivatkozások megfelelő módon történő kontextualizálása vezethet el a Szekfű-oltványok értelmezéséhez, egyben kizárva azt az eshetőséget, hogy ily módon valamennyi oltvány megmagyarázására sor kerülhetne. Ennek következtében a dekonstrukció által kínált olvasási stratégiák, szemben az eszmetörténet megközelítésével, nem használhatóak fel az eseti megközelítéseken túlmutató átfogóbb kép kialakításához, azaz a végeredmény szükségképpen perspektivikus marad. Ugyanakkor tökéletesen megfelelnek az olyan alacsonyabb intenzitású szövegösszefüggések eseti feltárására, mint amelyet a szekfűi hivatkozások és az azt működtető elbeszélés között feltételezünk.

Schlett mind a négy idézet kapcsán ugyanahhoz a szöveggyománnyhoz, Szekfű kései, az öreg Kossuth Lajos forradalmi, függetlenségi eszmeiségének portréját némi empátiával – és mint Hatos Pál (2011, 46) megjegyzi, nem kevés ironiával – megrajzoló esszéjéhez (Szekfű 1952) nyúl. Bár *Az öreg Kossuth* sok tekintetben elhanyagolt részét képezi a Szekfű-historiográfiának (Hatos 2011, 46), a szerzői hagyaték politikai, történettudományos elhelyezése a történetírás és a politikai gondolkodás tablóján mind a mai napig vitáktól terhes (Erős 2002, 2004; Miskolczi 2004).¹⁶ Ugyanakkor közhely a magyar Szekfű-kutatásban, hogy Kossuth Lajos szekfűi megítélése a *Három nemzedék*ben megfogalmazott antiliberális kritika koncepciójának van alárendelve (Szekfű 1989, 104–111, 210–219). Mindezek ellenére az utolsó nagy történeti esszé révén felkínálkozó empatikusabb ábrázolás sem szakít Szekfű azon korábbi meggyőződésével, melyet a száműzött Rákóczi-ról szóló tanulmányában fejtett ki. Eszerint „a függetlenségi politika a magyar történelem valós szükségéit és lehetőségeit elfedő illúzió és retorika” (Hatos 2011, 46) A szekfűi szövegoltványok így önkéntelenül magukon hordozhatják Szekfű konzervatív, a katolicizmus értékrendjének etikai felfogásán alapuló történelemértelmezését (Erős 2008b, Hatos 2010) és az ennek alárendelt Kossuth-kép egyes aspektusait. Ugyanakkor további feszültség forrásainak tekinthetők, amennyiben konfrontálódnak a szöveggyománnyal más Kossuth-tradícióival. Bár az 1952-es Kossuth-portré

¹⁵ Utóbbihoz lásd a *Három nemzedék* ötödik könyvének retorikai elemzését: Baráth 2007, a bírálatához Erős 2008a.

¹⁶ A kutatás újabb szempontjaihoz: Erős 2000, 2010, Trencsényi 2011.

nem mond ellent Szekfű korábbi állásfoglalásának, a *Három nemzedék* társadalmi, politikai kontextusának háttére nélkül inkább a Révai József névével fémjelzett, kulturális célkitűzéseket kiszolgáló marxista történetírással szemben megfogalmazott kritikaként értelmezhető (Szekfű 1952, 362).¹⁷ Vagyis az eszméi és elvei mellett haláláig kitartó „polgári szabadsághős” és a Széchenyi tanácsaival dacoló első liberális nemzedék „érzelmi politikusa” között nemcsak összefüggés, de több ellentmondás is kitapintható.

Schlett valamennyi Szekfű-hivatkozás során egy olyan stratégiát követ, ami megpróbálja leválasztani a politikai vagy szemléleti állásfoglalásokról a történetírói megállapításokat. Derrida nyomán Culler úgy jellemzi ezt az eljárást, mint ami nem követi a dekonstrukció gyakorlatát, hatásában mégis hozzájárul egy dekonstruktív hatás létrehozásához (Culler 1997, 193). A helyzet itt annyiban mégis más, hogy ezt az olvasásmódot vagy oltási eljárást explicite nem követi a szöveg radikális szétválasztása, ugyanakkor a végeredményt tekintve egy saját magára visszaható szelekciót eredményez, illetve érvényesít a hivatkozások és a szöveg függvényében. Ennek egyik látványosabb következménye, hogy Schlett a politikai gondolkodástörténet majd 1600 oldala során, szemben Szekfű Hóman Bálinttal közösen írt *Magyar történet* kötetével, mindössze egyszer hivatkozik a *Három nemzedékre* (Schlett 2009, 460).¹⁸ Míg a másik a történetíró és az ideológus elkülöníthetőségén alapuló schletti szelekció szövegszerű érvényesülésénél jelentkezik, vagyis ott, ahol az oltványok bekerülnek a szövegbe. Így elsősorban azt érdemes megnézni, hogy a szekfűi Kossuth-kép kapcsán milyen konvergens elbeszélési hagyományokat működtet maga a szöveg.

Kemény Zsigmondról tudható például, hogy az 1848–1849-es szabadságharc bukását követő két terjedelmes publicisztikája (Kemény 1982) nem csak a későbbi korok Széchenyi-portréjára gyakorolt nagy hatást, hanem a vele szembeállított Kossuth Lajosról alkotott kép újrarajzolásában is jelentős szerepet játszott.¹⁹ Tattay Szilárd ennek kapcsán azt nézte meg egy tanulmány erejéig (Tattay 2004),²⁰ hogyan formálódik, egészul ki a keményi publicisztikák által kidolgozott Kossuth-kép

¹⁷ Vö. Gunst 2000, 246–273. Gunst könyve első kiadásának kritikája: Erős 1996.

¹⁸ Schlettnél a *Három nemzedék* a politikai gondolkodás termékeként értelmeződik (G. Fodor–Schlett 2006, 321–323). E felfogás nagy hasonlóságot mutat azzal a történetírói hagyománnyal, amely Szekfű szövegében elsősorban a „történetpolitikai tanulmányok” szerzőjét látja (vö. Gerő 1996, Gunst 2000, 233–234, Romsics 2008).

¹⁹ Az 1867-es kiegyezési törvény kapcsán említi meg Kemény és Kossuth publicisztikai vitáját Szekfű 1952, 359.

²⁰ A bírálathoz: Miskolczy 2005.

a dualizmus korának politikus szerzőjénél, Asbóth Jánosnál, majd a keményi és asbóthi reflexiókat egyaránt újradolgozó Szekfűnél. A Tattay tanulmánya által regisztrált „keményi–asbóthi–szekfűi” Kossuth-hagyományhoz hasonlóan Schlett munkájában is a kossuthi radikalizmus kritikáját megfogalmazó vélemények révén működtetett „érzelmi-radikális politikus” toposza a leginkább szembetűnő (i. m., 38–40). Ha Tattay megállapításait összevetjük a *politikai gondolkodástörténet* kánonjának liberális szerzőivel, akkor azt láthatjuk, hogy e Kossuth-kép formálódására a kötetben a reformkor politikai vitáit, illetve a liberális önkritika időszakát tárgyaló részek lehetnek a legnagyobb hatással (Schlett 2009, 508–610; 2010, 35–47, 89–107). A szerzőket tekintve pedig leginkább Széchenyi István, Eötvös József, Deák Ferenc és Kemény Zsigmond. A schletti kánon liberális szerzői révén működésbe lépő Kossuth-kép ugyanakkor arra is rámutat, hogy egy a szekfűi ábrázolással több ponton együttműködő történet nem csak a Kemény–Asbóth–Szekfű viszonylatban mesélhető el.

A magyar történetírás Szekfű historiográfiai jelentőségét a XIX. századi függetlenségi politikai hagyományon alapuló történelemszemlélet kritikáját magára vállaló szellemtörténet művelésében látja (Gunst 2000, 240). Mint azt Tattay is megjegyzi, Szekfűnél e szellemtörténeti látószög nagyban hozzájárult a Kossuth-kép „érzelmi” oldalának kidomborításához, ami másrésztől nem jelentette azt, hogy a történész Kossuthot, akárcsak az első liberális nemzedéket, például a közjogi kérdés tekintetében ne az „ősi kuruc ellenzéki szellem” érvkészletével szembesítette volna (Tattay 2004, 34–35).²¹ A schletti szövegtörzs a Kossuth-kép függetlenségi hagyományhoz kötődő érveket leginkább a keményi publicisztikákra hivatkozó forrásidézetek révén jeleníti meg. Az elbeszélés nagy narratív keretének ignorálása következtében (Schlett 2009, 53) a szűk politikai kontextusok azonban nem képesek már a sok forrásszöveg elrendezésére, ami összefolyva a schletti szövegszelekció kisajátító eljárásaival, beindítja a szövegek egy a saját kontextuson túli értelmezését. A sok forrásidézet ugyanis a szöveg saját jogán kezd el működtetni egy az összekötő magyarázatok szétbontására irányuló „szelektív” textualista olvasásmódot, ami így a szerzői szándéktól függetlenül kerül kapcsolatba egy laza intertextuális értelmezési eljárással. Ebbe a forrásszövegek által határolt intertextuális mezőbe beékelődő Szekfű-oltványok, visszautalva Culler megállapítására, így ténylegesen csak a szövegbe történő „beavatkozás alakzatai”, vagyis útjelzések az

²¹ Tattay pár sorral lejjebb jelzi e megfogalmazás és a Kemény szövege közötti hasonlóságot.

„ész és szív”, a „municipialisták és centralisták”, a „centrumpárt vagy opposzió”, a „liberális önkritika” vagy a „liberalizmus újrafogalmazása” körüli nagy vitákban megfogalmazódó kossuthi helyzetértékelések és a róla alkotott ábrázolások összeolvasásához.

Természetesen nem arról van szó, hogy Schlett munkája direkt módon válogat a történeti hagyomány változatos Kossuth-képei között, és eközben nem tesz kísérletet a nemzeti történelmi hagyomány által sugallt ábrázolásmódok továbbfinomítására (Schlett 2010, 136–199), hanem sokkal inkább a szerzői szándéktól idegen, de a szöveg autonóm önműködése során mégis valóságos következményről van szó. A politikai cselekvést mint praxist redukáló politika felfogás, az erre épülő kánon, illetve az ezt kiszolgáló nagy mennyiségű forrásidézet ha nem is feltétlenül ignorálja, de megnehezíti a történetírás révén később kidolgozott Kossuth-ábrázolások felhasználhatóságát (Brunczel 2004, Dénes 2004).

A dekonstruktív olvasat révén regisztrált alacsony intertextuális kapcsolatok azonban nemcsak a pár idézetet helyretenni kívánó olvasás előtt nyitják meg a lehetőséget, hanem jó eséllyel egy konzervatív értelmezés előtt is. Mint azt a második kötet végén maga a szerző konstatálja Horkay Hörcher Ferenc tanulmánya (Horkay Hörcher 2008)²² kapcsán, az egyik ilyen értelmezési mód a politikáról alkotott előfeltevések hasonlóságán alapul, ami – egyetértve a szerző álláspontjával – egyáltalán nem jelenti azt, hogy „ez a cselekvés- és gondolkodásmód csak a konzervativizmussal kapcsolható össze” (Schlett 2010, 890). A másik a közös politikakép eshetőségeit hanyagolva sokkal inkább a két kötet során megmozgatott szerzők és művek révén kirajzolódó kánon egyoldalú szemlélete iránt érdekelt. Egy majdani konzervatív kánonban, bár a könyv nem ennek megkonstruálására törekszik, így biztosan helyet kapnának olyan nevek, mint Széchenyi, Dessewffy, Kemény, Sennyey, Apponyi, Asbóth és talán Szekfű Gyula (Békés 2007).

Irodalom

Aszódi Márk 2011: Múltunk színe és vonala. *Revizor*, 2011. június 29., <http://www.revizoronline.hu/hu/cikk/3083/schlett-istvan-a-politikai-gondolkodas-tortenete-magyarorszagon-2/>, utolsó letöltés: 2012. január 25.

Balázs Zoltán 1997: Schlett István: A magyar politika gondolkodás története I. kötet. *Politikatudományi Szemle*, 6., 1997/3., 169–172.

²² A bírálathoz: Bodnár-Király-Nagy 2009.

- Baráth Katalin 2007: „Nemegyszer szuggesztív erejű”. Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Budapest, Argumentum – Eötvös József Collegium. 167–184.
- Békés Márton 2007: A konzervativizmus-kutatás nemzeti látószögéről. *Kommentár*, 2007/5., 61–67.
- Békés Márton 2010: A „Schlett”. *Új Könyvpiac*, 20., 2010. április, <http://www.ujkonyvpiac.hu/cikkek.asp?id=5702>, utolsó letöltés: 2012. január 25.
- Békés Márton 2011: A „Schlett-kettő”. *Új Könyvpiac*, 21., 2011. március, <http://3ddigitalispublicacio.hu/media/ujkonyvpiac/1103/ujkonyvpiac.php>, utolsó letöltés: 2012. január 25.
- Bihari Mihály – Cieger András (szerk.) 1999: *„Képzeltetek embert”. Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára*. Budapest, Korona – ELTE ÁJK Politológia Tanszék.
- Bihari Mihály – Pokol Béla 1998: *Politológia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bodnár-Király Tibor – Nagy Ágoston 2008: Egy különös eszmetörténeti kiméra (Takáts József: Modern magyar politikai eszmetörténet). *Politikatudományi Szemle*, 17., 2008/4., 183–191.
- Bodnár-Király Tibor – Nagy Ágoston 2009: „A mérséklet politikájának születése és hanyatlása...” (Horkay Hörcher Ferenc: Konzervativizmus, természetjog, rendszerváltás. Politika- és jogfilozófiai tanulmányok). *Századvég*, 51. szám, 2009/1., 141–146.
- Brunzel Balázs 2004: A sérelmi politikus kisnemestől a liberális demokrata értelmiségi politikusig. Tudományos művek 1943/1946–2002. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely. 122–159.
- Culler, Jonathan 1997: *Dekonstrukció. Elmélet és kritika a strukturalizmus után* (ford. Módos Magdolna). Budapest, Osiris.
- Dávidházi Péter 2004: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, Akadémiai–Universitas.
- Dénes Iván Zoltán 2004: Kossuth-képek és kontextusai 1849–2002. In uő (szerk.): *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely. 160–177.
- Dobszay Tamás 2008: „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához.” A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban. *Századvég*, 47. szám, 2008/1., 113–150.
- Dunn, John 1997: A politikaelmélet története (ford. Gál Ferenc). In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, Tanulmány. 263–285.
- Erős Vilmos 1996: Gunst Péter: A magyar történetírás története. *BUKSZ*, 8., 1996/3., <http://epa.oszk.hu/00000/00015/00003/vilmos.htm>, utolsó letöltés: 2012. január 25.
- Erős Vilmos 2000: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, Csokonai.
- Erős Vilmos 2002: Magyar szellem-történet. *Aetas*, 17., 2002/2–3., 294–298.
- Erős Vilmos 2004: Látomás és indulat a szekfűológiában (Válasz Miskolczy Ambrus: Csoportkép történésekkel című írására). *Aetas*, 19., 2004/4., 312–321.

- Erős Vilmos 2008a: Szekfű – árnyak és viták. *Kommentár*, 2008/2., 120–127.
- Erős Vilmos 2008b: Erkölcs és államreazon. Szekfű Gyula és Jacques Maritain kapcsolata. *Világosság*, 49., 2008/9–10., 167–174.
- Erős Vilmos 2010: Szekfű historiográfiai koncepciója. *Magyar Szemle*, 19., 2010/1–2., 51–63.
- G. Fodor Gábor 2004: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. Budapest, L'Harmattan.
- G. Fodor Gábor – Schlett István 2006: *Lú-e vagy szobor? Tanulmányok tudományról, politikáról, politikatudományról*. Budapest, Századvég.
- Gángó Gábor 2006: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Gerő András 1996: A Három nemzedék Széchenyi-képe. In uő: *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Budapest, Új Mandátum. 69–97.
- Gunst Péter 2000: *A magyar történetírás története*. Debrecen, Csokonai.
- Gyáni Gábor 2003: *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Hatos Pál 2010: Szekfű katolicizmusa. *Múltunk*, 2010/1., 232–257.
- Hatos Pál 2011: Az öreg Szekfű Gyula (1945–1955). *Kommentár*, 2011/2., 40–59.
- Horkay Hörcher Ferenc 1997: Utószó. In uő (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, Tanulmány. 287–305.
- Horkay Hörcher Ferenc 2008: Prudencia, kairosz, decorum. A konzervativizmus időszemléletéről. In uő: *Konzervativizmus, természetjog, rendszerváltás. Politika- és jogfilozófiai tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan. 27–54.
- Karácsony András 1999: Variációk a liberalizmusra. Humboldt nemzeti liberalizmusa. In Bihari Mihály – Cieger András (szerk.) 1999: *„Képzeltetek embert”*. *Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára*. Budapest, Korona – ELTE ÁJK Politológia Tanszék. 24–30.
- Kelley, Donald R. 2009: Új eszmetörténet a globális korban (ford. Maczelka Csaba). *Helikon*, 55., 2009/1–2., 22–35.
- Kemény Zsigmond 1982: *Változatok a történelemre*. (szerk. Tóth Gyula). *Kemény Zsigmond Művei*. Budapest, Szépirodalmi.
- Kisantal Tamás 2003: Történettudomány és történetírás. In uő (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, L'Harmattan–Atelier. 7–34.
- Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor 2009: Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? *Korall*, 10., 2009/35., 147–174.
- Köröseyi András – Tóth Csaba – Török Gábor 2005: *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris.
- Kövér György 2010: Aetates Aetatum. *Aetas*, 25., 2010/4., 64–80.
- LaCapra, Dominick 2003: A gondolkodástörténet újraértelmezése és a szövegolvasás (ford. Hites Sándor). In Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, L'Harmattan–Atelier. 169–209.
- Mannheim Károly 2003: Egy tudásszociológia problémája (ford. Karádi Éva). In Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Budapest, Napvilág. 22–89.
- Mezey Barna 1999: Reformpolitika és büntetőrendszer. Eötvös József és a magyar börtönügy reformja. In Bihari Mihály – Cieger András (szerk.): *„Képzeltetek embert”*.

- Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára.* Budapest, Korona – ELTE ÁJK Politológia Tanszék. 31–43.
- Miskolczy Ambrus 2004: Csoportkép történésekkel. Az antiszemitizmus ürügyén? *Aetas*, 19., 2004/3–4., 285–311.
- Miskolczy Ambrus 2005: A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai széljegyzetek A bűnbaktól a realista lényeglátóig című gyűjteményes munka kapcsán. *Korall*, 6., 21–22. szám, 124–160.
- Paczolay Péter 1999: II. Rákóczi Ferenc politikai végrendelete. In Bihari Mihály – Cieger András (szerk.): „*Képzeltetek embert*”. *Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára.* Budapest, Korona – ELTE ÁJK Politológia Tanszék. 19–23.
- Pesti Sándor 2004: Mérhető-e a kormányzati teljesítmény? Elmélkedések a kormányzati teljesítmények operacionalizálhatóságáról és a társadalomtudományok tudományjellegéről. *Politikatudományi Szemle*, 13., 2004/1–2., 233–254.
- Romsics Ignác 2008: Szekfű Gyula Három nemzedékéről. In uő: *Történelem, történetírás, hagyomány.* Budapest, Osiris. 195–212.
- Scheibner Tamás 2009: Három hagyomány az angol-amerikai eszmetörténet-írásban. *Helikon*, 55., 2009/1–2., 36–49.
- Schlett István 1987: *Eötvös József.* Budapest, Gondolat.
- Schlett István 1990: A politikai ideológia természetéről. In uő: *Az opportunizmus discsérete.* Budapest, Magvető. 277–300.
- Schlett István 2002: A politikai gondolkodásról. In Szabó Máté (szerk.): *Demokrácia és politikatudomány a 21. században.* Budapest, Rejtjel. 13–40.
- Schlett István 2009: *A politikai gondolkodás története Magyarországon I.* Budapest, Századvég.
- Schlett István 2010: *A politikai gondolkodás története Magyarországon II.* Budapest, Századvég.
- Skinner, Quentin 1997: Jelentés és megértés az eszmetörténetben (ford. Jónás Csaba). In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látkepe.* Pécs, Tanulmány. 7–53.
- Szabó Márton 2011: *Politikai episztemológia.* Budapest, L'Harmattan.
- Szajbély Mihály 2005: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után.* Budapest, Universitas.
- Szekfű Gyula 1952: Az öreg Kossuth 1867–1894. In I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára II.* Budapest, Akadémiai. 341–433.
- Szekfű Gyula 1989: *Három nemzedék és ami utána következik* (előszó Glatz Ferenc). Budapest, Maecenas – Állami Könyvterjesztő Vállalat.
- Szűcs Zoltán Gábor 2004: Jászi, Jászi, Jászi. *Politikatudományi Szemle*, 13., 2004/3., 283–298.
- Szűcs Zoltán Gábor 2007: A történetírás uralkodó eszméi. *Politikatudományi Szemle*, 16., 2007/2., 155–162.
- Szűcs Zoltán Gábor 2010: Kontinuitás és diszkontinuitás a 18–19. század fordulójának magyar politikai kultúrájában. Politikaidiskurzus-történeti esszé. *Századvég*, 55. szám, 2010/1., 19–42.
- Takáts József 1998: Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 102., 1998/5–6., 668–686.

Nagy Ágoston

A „politikai gondolkodás történetének” kontextualista-konceptualista dimenziói*

A „politikai gondolkodástörténet” határai

a „politikai gondolkodás története”¹ mint többé-kevésbé „autonóm” diszciplína helyét a kötetek szerzője a politikatudomány és a történetírás határmezsgyéjén jelöli ki (Schlett 2009a, 39). A tudományos kontextust tehát elsősorban az említett két tudományág felől érdemes rekonstruálni, hiszen a schletti projekt terminológiája, célkitűzései, problémafelvetései és narratív technikái is elsősorban a hazai tudományosság kánonjaiból és hagyományaiból származnak. A művek tágabb keretét az utóbbi időben Magyarországon is virágzásnak induló eszme-, fogalomtörténeti és történelemelméleti diskurzusok képezhetik, amelyek már egy, a *nyelvi fordulatra* reflektáló tudományosság felé mutatnak.

A „politikai gondolkodás története” maga sem statikus részterülete a politika kutatásának, hiszen születését talán az 1987-es „munkáskérés”-könyvtől datálhatjuk, átfogó narratívában gondolkodó monografikus formáját pedig *A politikai gondolkodás története Magyarországon* 2009-ben és 2010-ben megjelent két kötete képviseli. Ebben az ívben bár a diszciplínát jellemző fogalomhasználat bizonyos mértékig állandó

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ A terminológiai zavar elkerülése érdekében a továbbiakban a schletti megközelítés kulcsfogalmait mindig idézőjelben használom („a politikai gondolkodás története”, „paradigma” stb.).

maradt, a teoretikus alapok, amelyek a kötetek különböző kiadásainak bevezetőjét alkotják, egyre letisztultabb formát nyertek.

A dolgozat elsődleges célja nem a schletti „nagy elbeszélés” értékelése, hanem ennek a teoretikus építménynek az elhelyezése a kontextualista-konceptualista, nyelvközpontú eszme- és társadalomtudomány közegében. Közelebről két jelentősebb pontját érdemes kijelölni az értelmezésnek, egyrészt a „politikai gondolkodás történetében” rejlő explicit fogalomtörténeti és történetelméleti reflexió szintjét, másrészt a politikai cselekvés, tudás, nyelvek és ideológiák tágabb kereteként szolgáló „paradigmák” mint a narratívákat szervező nagyobb egységek problémáját. Azért ezeket, mert témafelvetésében a „gondolkodástörténet” itt érintkezik leginkább a konceptuális és nyelvi problémákra érzékeny konstruktivista társadalomtudományokkal és a történetelméleti reflexió új irányzataival. Az összevetés természetesen magába foglalja a diszciplínák közötti diskurzus korlátaira való rámutatást és a kritika lehetőségét is, azzal a céllal, hogy a magyar politikai eszmetörténet-írással kapcsolatban érvényes állításokat fogalmazhassunk meg.

Számításba kell venni azonban, hogy a „politikai gondolkodás története” vizsgálati tárgyát és módszerét tekintve meglehetősen szigorú határmegvonásokkal dolgozik. Ezt az elemzési metódus eddigi egyetlen jelentős – és elméletileg különösen termékeny – továbbgondolása (G. Fodor 2004) még tovább erősíti, amikor a „politikai gondolkodás történetét” mint „autonóm módozst” pozicionálja, Alasdair MacIntyre és Michael Oakeshott politikaelméleti meglátásai felől interpretálva a schletti történetírást. Ezzel szemben a jelen dolgozat célja inkább a „politikai gondolkodás története” kontextualista és konceptualista dimenzióinak és lehetőségeinek a feltárása.

A diszciplináris határok megvonásának *A politikai gondolkodás története Magyarországon* első kötetében három nagyobb iránya van. Az eszmetörténet,² a politikai filozófia és a politikaelmélet története képezi azt a keretet, amelyen belül a „politikai gondolkodás története” negatív módon értelmet nyer és autonómiára tesz szert, hiszen *per definitionem* „nem az eszmék, még kevésbé a politikaelméletek történetével foglalkozik” (Schlett 2009a, 39). Mind a három esetben kétségkívül heterogén hagyományokról és versengő, sokszor egymást teljesen kizáró értelmezések sokaságáról van szó, amelyeket a magyar tudományosság olykor hajlamos figyelmen kívül hagyni, vagy egy-egy népszerűbb megközelítéssel azonosítani, különösen, ha kritikát fogal-

² A kötet egyik recenzense a „politikai gondolkodás története” kapcsán például következetesen politikai „eszmetörténetről” beszél (Békés 2010 és 2011).

maz meg. A német és különösen az angolszász terminológiában ezen a téren differenciáltabb szemlélet uralkodik és ez rávilágít arra, hogy például a gyakran egységes tudományos projektnek gondolt fogalomtörténeten belül is különböző hagyományok feszülnek egymásnak (vö. Richter 1987, 247–248; 1995, 3–8), ha úgy tetszik, az egységesnek gondolt elnevezéseknek maguknak is valamiféle „fogalomtörténete” van (Trencsényi 2007b, 14). A továbbiakban érdemes ezért tisztázni, hogy melyek azok az iskolák, szempontrendszerek vagy kutatási módszerek, amelyekkel szemben a „politikai gondolkodás története” ténylegesen meghatározza önmagát, és melyek azok, amelyekkel közös nevezőre hozható.

A „politikai gondolkodás történetének” az olyan „eszmétörténet”-írásra irányuló kritikája, amely „az ideológiák valamiféle »saját«, öntörvényű fejlődését, történetét feltételezi” (Schlett 1987, 13), nem áll szemben sem a politikai eszmétörténet megújítására tett angolszász kísérletekkel, sem a német fogalomtörténet-írással. Sőt, a mindenkori kontextusoktól eloldott „ideológiatörténet” kritikája mindkét nagyobb irányzat számára kiindulópontul szolgál.

Koselleck és munkatársai oldaláról az önálló területként művelt (Koselleck 2003, 130–141) *Begriffsgeschichte* feladatát és helyét részben épp egy olyan bíráló jelölte ki, amely egyrészt „az alkotmányosság mai, korhoz kötött kifejezéseinek aggálytalan múltba vetítését”³, másrészt „célpontja az eszmétörténet volt, amely konstans egységekként kezeli az eszméket, mintha azok csupán más-más történeti alakban ölténének testet, miközben lényegük változatlan marad”⁴ (i. m., 130). Quentin Skinner intencionalista-kontextualista gondolkodástörténet-írásra tett javaslata hasonló előfeltevésekből indul ki, amikor elsősorban két bevett értelmezési metódussal szemben jelöli meg az „új eszmétörténet” feladatát. Az egyik tradíciót a „textualista” olvasatok képviselik, amelyek elsősorban a szövegek autonómiáját hangsúlyozva a „szoros” olvasásra és folytonos újraolvasásra helyezik a hangsúlyt. A másik ajánlat szerint a szöveg jelentését a vallási, politikai, gazdasági, társadalmi stb. tényezők kontextusa határozza meg (Skinner 1997,

³ A fogalmakat állandónak feltételező alkotmány- és politikatörténet.

⁴ Ezen elsősorban a német akadémiai közegeben hagyományosan erős *Ideengeschichte* és *Geistesgeschichte* értendő, amelyeket a három nagy német „fogalomtörténeti” projekt (*Geschichtliche Grundbegriffe*, *Historisches Wörterbuch der Philosophie* és a *Handbuch politisch-soziale Grundbegriffe in Frankreich, 1680–1820*) kritizált, ám amelyekből – tradicionális kötődései miatt – táplálkozott is (vö. Richter 1987, 247–248).

7). Míg az előbbi szemlélet a politikai filozófia bizonyos iskoláinak⁵ és a politikaelméletek történetének (vö. Dunn 1997) a sajátja, addig az utóbbi a korban divatos marxista determinizmust és L. B. Namier elképzeléseit (Skinner 1997, 43, 177. l.) jellemzi, amely a társadalmi-politikai „valóság” nyomását értékeli fel (és túl) az egyes „klasszikus” művek, az eszmék, végső soron pedig a tettek és kijelentések keletkezésében.

A cambridge-i kritika az Arthur Lovejoytól származtatható eszmetörténet-írást (Lovejoy 1953, 3–23) és a történetiségre érzéketlen politikaelmélet módszertanát is érinti. Míg az előbbi (a régi vágású *history of ideas*)⁶ a társadalmi kontextusoktól és a fogalmi változásoktól függetlenített eszméknek (vagy eszmei egységeknek – *unit ideas*) önálló történetet tulajdonít, amelyek így „nyelveket és hagyományokat, egyházakat és eretnekségeket, osztályokat és nemzeteket, őshonosokat és idegeneket átívelően elfogadottak lehettek” (Kelley 2009, 22); addig a politikaelmélet története gyakran egyfajta normatív funkcióval is bír, hiszen – ahogy az egyetemes politikai gondolkodás történetének magyar monográfiái is fogalmazzak – a „kialakult demokratikus értékrend kontinuitását és diszkontinuitását mutatja meg” (Paczolay–Szabó 2006, 12). Ez pedig gyakran nem több a jelenbeli fogalmainkat a múltba vetítő olvasatnál. Ugyanakkor, a politikatudomány részeként felfogva a politikaelmélet története gyakran az uralkodó társadalomtudományi paradigmák historizálásán fáradozik (i. m., 13), ami persze azzal is jár, hogy a különböző irányzatok és iskolák a saját prizmájukon keresztül írják meg a politikáról való elméleti igényű gondolkodás történetét.

A posztmodern történelemelméletben a „textualizmus” és a „kontextualizmus” szélsőségeire Dominick LaCapra is figyelmeztet, amikor tanulmányában a szöveg, a szándék, a szerző, a kontextus és az „eszme” közötti viszonyok differenciáltabb szemléletének szükségességére hívja fel a történészek figyelmét. A „textualista” Lovejoynál vagy Cassirernél például az egyes eszmék (esetleg ideológiák) vagy „tudatszerkezetek a szövegekből kerülnek elvonatkoztatásra, és a diskurzus vagy a szimbolikus formák (filozófia, irodalom, tudomány, mítosz, történelem, vallás [vagy akár a „politika” – N. Á.]) átfogó, formalizált módusaihoz kötődnek” (LaCapra 2003, 178). A „kontextualizmus” (amin elsősorban a társadalomtörténeti olvasatokat érti, de ide vehetjük a skinneri „determi-

⁵ Skinner ezen elsősorban Leo Strausst és a straussianizmust mint iskolát és szövegértelmezési metódust érti (vö. Strauss 1994). Az irányzat „kánonját” nagyjából lefedi a politikai filozófia történetét feldolgozó többszerzős monográfia: Cropsey–Strauss 1994.

⁶ Vö. Richter 1987, 260. A fogalom előtörténetéhez és az *intellectual history* és a *history of ideas* közötti különbségtételhez lásd Scheibner 2009.

nizmust" is) pedig „gyakran ok-okozati kerethez és a társadalmi mátrix egy bizonyos felfogásához igazítja az eszmetörténetet, anélkül, hogy kritikai vizsgálat alá vonná, mit is jelent befolyást kifejteni vagy behatást elszenvedni" (i. m., 179). LaCapra módszertani ajánlata e helyett inkább a „komplex szövegek" (szépirodalmi, politikaelméleti, filozófiai munkák) olvasása során a különböző kontextusok „összjátékának" és a szövegekhez való viszonyának bonyolultságát hangsúlyozza (i. m., 179–180). A magyar politikai gondolkodás szövegei – „elsődleges kontextusait" tekintve – ebből a szempontból hasonló nehézségeket állítanak a modern értelmezők elé.

A „politikai gondolkodás története" mint „önálló" diszciplína nyilvánvalóan nem az említett hagyományokból (vagy hagyományokkal szemben) fogant, de nagyon hasonló felismerésekhez jut el. Feltételezhetjük, hogy Schlett István nem a kontextusok nyelvi aspektusaira reflektáló cambridge-i gyökerű, anglofón eszmetörténeti megközelítések⁷ veti el, hanem egy azoknál korábbi értelmezéssel száll szembe. Erre utal az a magyarországi szocializmus kutatása kapcsán született megállapítása, hogy „elsősorban nem az eszmék »terjedése« tette a »munkáskérdést« és a szocializmust a korszak politikai küzdelmeinek fontos problémájává" (Schlett 2001, 13). Ez a felvetés egy olyan – a hazai viszonyok ismeretében kétségtől naiv – mítosszal és történeti munkával⁸ számol le, amely „a magyar szociáldemokrata mozgalom kialakulását és »nagyhatalommá« válását, [...] a munkáskérdésről és a szocializmusról szóló vitákat [...] az eszmék »elterjedéseként« és »befogadásaként« értelmez[i]" (i. m., 14). Lényegében arról van szó, hogy a rendelkezésre álló „eszmetörténet" kínálta „értelmezési keret" alkalmatlannak bizonyul a magyar „politikai gondolkodás" történetének elbeszélésére. Schlett ennek több okát is megjelöli, ám számunkra az egyik legfontosabb az, hogy a „viták sokkal inkább politikai, kevésbé eszmei, még kevésbé elméleti viták voltak" (uo.). Ami nem csupán annak a belátását jelenti, hogy a mozgalom kialakítása körüli diskurzusokban részt vevők között csekély a teoretikusok vagy a klasszikus értelemben vett „írástudók" száma, hanem – ezzel a „szociológiai" megállapítással összefüggésben – annak is következménye, hogy a magyar politikai gondolkodást eleve kevés „nagy" és eredeti elméleti teljesítmény jellemzi (Bence 1993, 97).

Az ebben a „szűk" értelemben felfogott eszmetörténet (vagy ideológiatörténet) ezért tényleg csupán annyiban fontos a „politikai gondol-

⁷ Az irányzatok összefoglaló tárgyalását lásd: Horkay Hörcher 1997.

⁸ Pándi Pál *Kísértetjárás Magyarországon* című munkájáról van szó.

ködés történetének” programjában, „amennyiben az egyes eszméknek és elméleteknek szerepük volt egy-egy politikai szereplő politikára irányuló gondolkodásának alakulásában” (Schlett 2009a, 39). Egy hasonló értelmű bírálatot fogalmaz meg G. Fodor Gábor is a „politikai gondolkodás történetének” továbbgondolására tett kísérletében, amikor az „eszmetörténetet” a politikai filozófia („milyen legyen a helyes politika?”) és a politikatörténet („mi történt?”) között elhelyezve „szerzők és műveik családfáj[ának]” kutatására irányuló tudományként írja le (G. Fodor 2004, 26).

Az „eszmetörténet” (mint ideológiatörténet) kritikája Schlettnél gyakorlati megfontolások eredménye, Pándi Pál ideológiai üdvtörténetére reagálva (Schlett 1987, 12) igyekszik számba venni a hazai szocializmuskutatás sikertelenségének okait. A probléma mélyén egy lényegében nyelvi kérdés rejlik: bár a reformkor „szocialisztikus” szóhasználatára időben megelőzi a későbbi idők szocializmusát, ugyanakkor nem előzménye vagy előtörténete annak (i. m., 13). A mai fogalomhasználat visszavetítésével és visszakövetkeztetésével hibát követünk el, hiszen így a saját fogalomhasználatunk folyamatosnak láttatott történetét írjuk meg csupán, figyelmen kívül hagyva, hogy a kifejezés „mit jelentett [...] a befogadók számára, mi indokolta, hogy használ[ták] e fogalmakat, érvelési metódusokat, [...] miért foglalkoztak” velük (uo.). Ez pedig eminensen nyelvi és diszkurzív probléma. Schlett a kommunista-szocialista „ideológiatörténet” helyett egy *ideológiakritikai*⁹ vizsgálat lehetőségét vázolja fel a „politikai ideológiát hordozó szövegek” kapcsán, amelynek a középpontjában „a társadalmi tartalom, a *jelentés*” (uo.) áll. A kanonikus törekvések¹⁰ helyébe tehát egy, a fogalmak történetére („szocializmus”, „munkáskérdés”) nyitott megközelítést ajánl, amely elsősorban a „köznapi” politikai diskurzusok felé tágítja ki a gondolkodástörténeti értelmezések lehetőségét. Ennek a lépésnek a forráshasználatra nézve is komoly következményei vannak, hiszen a „munkáskérdés”-könyv kifejezetten a politikai röpiratokra (Ballagi-gyűjtemény),¹¹ újságcikkekre és folyóiratokra építkezik, számolva azzal, hogy a XIX. század végére a politikai jellegű szövegek száma rendkívüli mértékben felszaporodott, és „a nyilvánosság nemcsak terjedelmében növekedett

⁹ Schlett *A magyar politikai gondolkodás története* 1996-ban megjelent első kötetében szintén az ideológiák kritikai vizsgálatának lehetőségeiről beszél, amikor azt írja, hogy „[a] politikai gondolkodás története [...] az ideológiák kialakulását, gondolati tartalmát, megjelenési formáit vizsgálja” (Schlett 1996, 3) a politikai cselekvésekhez kötöten.

¹⁰ A kánonproblémához: Takáts 2007.

¹¹ A gyűjtemény jelentőségéről a XVIII. század második felének politikai eszmetörténetét tekintve lásd Kovács–Szűcs 2009.

sokszorosára, hanem rétegzettebbé is vált" (i. m., 14). *A politikai gondolkodás története Magyarországon* (vagy *A magyar politikai gondolkodás története*) különböző kiadásai azonban már – szerzőjük bevallása szerint is – a szelekció szándékával nyúlnak a forrásokhoz és a szakirodalmi anyaghoz. A „hétköznapi” politikai diskurzusok helyett a „politikai gondolkodás” Mohácsig terjedő történetében jórészt Szűcs Jenő munkái, míg a liberalizmus időszakából elsősorban a „korszak legjelentősebb személyiségei, nekik is inkább programadó szövegei kerültek gondolatmenetének vezérfonalára” (Dobszay 2008, 114). A források és a szakirodalom használata alapján tehát a schletti narratívának (Balázs 1997, 170) és a „politikai gondolkodástörténet” terminológiájának különböző „szintjeit” különíthetjük el.

A „szavak zsarnoksága” és a történeti „látószögek” kérdése mint fogalomtörténeti és historiográfiai probléma

A „szavak zsarnoksága” (Szűcs Jenő) kifejezés egy általános problémát fogalmaz meg maximásként a letűnt korok gondolkodásmódját, tudás- és tudatformáit, eszméit és diskurzusait tanulmányozó kutató történeti tevékenységének nehézségeit illetően. Trencsényi Balázs szerint a „modern politikai eszmetörténeti kutatások egyik legfontosabb közös vonása a jelen és a múlt közötti fogalmi távolság érzékeltetése. A múlt mássága éppen azt jelenti, hogy a kutató mintegy fordítója az előző nemzedékek gondolatainak, s így tudatában van annak, hogy jelenbeli érvényességük még akkor is korlátozott, ha a politikum szférájának jellegzetességeiből fakadóan a jelen igyekszik is a múltbeli helyzeteket aktualizálni [...]. Ebben az értelmezésben az eszmetörténész feladata negatív: aláásni a hamis aktualizációkat, s egyben rámutatni egyes ideológiai hagyományok töredékességére, az átírások és adaptációk végtelen sorára, és arra, hogy a múlt bizonyos értelemben csak durva erőszakkal tehető a jelen számára hasznossá.” (Trencsényi 2007a, 7.)

A „múlt mássága” és a jelen fogalomkészletének látszólagos hasonlósága (sőt a laikus számára gyakran az azonossága) a politikai gondolkodástörténet kutatójának is kihívás. És itt nem csupán a régi és új politikai-társadalmi „(köz)nyelv” közötti feltételezett folytonosság és lineáris jelentésbeli gazdagodás okoz nehézséget, hanem a jelenségek leírására alkalmazott tudományos nyelv szemantikai terheltsége is.

Ez utóbbi egyszerre a történettudomány, a történelemelmélet és a társadalomtudományok számára is elkerülhetetlenné teszi saját konceptuális apparátusuk történeti beágyazottságának tisztázását. Egyszerűen arról van szó, hogy az olyan – deskriptív értelemben használni szándékozott – kifejezések, mint az „ideológia”, az „eszme”, a „nemzet”, az „állam” vagy a „politika”,¹² olykor-olykor, minden elővigyázatosság ellenére, maguk is normatívvá válnak, gyakran egy fejlődési ívben összekötve a társadalomtudós által használt kategóriákat a történetileg kontextuális (és gyakran heteronim) fogalmi előzményekkel.

A posztmodern történelemelmélet nézőpontjából már a probléma egy másik oldala domborodik ki. Amennyiben azt gondoljuk, hogy a letűnt korok bemutatására használt fogalmaink a „múlthoz” tartoznak és ezért alkalmasak annak autentikus elbeszélésére, csalódnunk kell. A leírásra használt kategóriákat mi magunk hozzuk létre és „visszük be a múltba”. Tudomásul kell tehát vennünk, hogy „fogalmaink többnyire saját korunk ideológiájában gyökereznek, melyek változásaival alakulnak át történeti kategóriákká” (Gyáni 2006, 17). Ez a feltevés természetesen feltételezi a (maga totalitásában) teljesen soha meg nem ismerhető „múlt” és a kutatók által előállított „történelmek” (történetek, diskurzusok) végtelen variációinak kettősségét. Egy ilyen jellegű nézőpontot felvéve nem a múltban a fogalmakra rakódott sokféle jelentésréteg elválasztása és feltérképezése okozza az értelmezési nehézséget, hanem a különböző történetek „tökéletlensége”, értéktelítettsége a jelen ideológiai (politikai stb.) beágyazottsága felől határozódik meg. Ez esetben „[t]ehát nem a múlt, hanem a történelem, [...] a történészdiskurzus vált időnként fogalmat” (uo.).

A politikai gondolkodástörténet (vagy az eszmetörténet) kutatója tehát két oldalról is hasonló konceptuális nehézségekkel szembesül. Egyrészt saját munkája megalkotása során, hiszen olyan kifejezéseket kényszerül használni, amelyeknek maguknak is komoly és gyakran kusza „történetük” van, így a pusztán deskriptívnek gondolt nyelv nem válik el élesen a történeti források szóhasználatának nyelvétől, másrészt a források (egyértelműen szövegek) fogalomhasználata között is időben, de akár szinkronikusan is komoly különbségek lehetnek. A *politikai gondolkodás története Magyarországon* című könyv bevezető fejezete,

¹² Amely kifejezések Koselleckék szerint egyértelműen társadalmi-politikai „kulcsfogalmaknak” is minősülnek: „[a] társadalmi, politikai fogalmak mindig valamilyen konkrét általánosítási igényt tartalmaznak, és mindig sokjelentésűek” (Koselleck 2003, 134). A probléma társadalomtudományi hozadéka elsősorban Szabó Márton (1998) hívta fel a figyelmet.

Szűcs Jenő után, több szempontból is igyekszik körüljárni és a kutatói önreflexió tárgyává tenni ezt a jelenséget.

Schlett István a kérdés kapcsán egy „szemantikai probléma” okozta nehézségről ír (Schlett 2009a, 41). Szűcs Jenő állapította meg a „nemzet”¹³ szó használatáról írva, hogy a fogalmak, szavak történetében tekintettel kell lenni a jelentésmezőt illető diszkontinuitás és kontinuitás kettősségére, azaz arra, hogy bár az egyes történeti korszakokban a fogalmak nem azonosak, de történelmileg kapcsolat van közöttük (i. m., 42).

A „látószögek” Schlettnél egyszerre jellemzik a professzionális igényekkel fellépő történetírás egyes hagyományait és a múlt, illetve az abból képzett versengő „történetek” politikai felhasználását. A „látószög” kategóriáját a hatvanas évek közepén Szűcs Jenő épp a történetírás „nemzeti” jellegéről folyó viták¹⁴ kapcsán vezette be. Nyilvánvalóan azzal az igénnyel tette ezt, hogy a korban erősen átideologizált (és átpolitizált), a múltat gyakran kizárólag a politikai használhatóság szempontjai szerint narratívákba sűrítő, nemritkán „amatőr” (Gyáni 2002) történetírást valamiképpen (ön)reflexióra készítse. Ezzel, részben még a hivatalosan tolerált paradigmán belül maradván, a „marxista” tudományosság kereteit a Nyugaton szárba szökkenő, társadalomtudományos ihletettségű, történetelméleti gondolkodás felé tágitotta ki. Szűcs a történetírás „nemzeti látószögével” való vitájában az argumentumait jórészt tehát a nyugati tudományosság fejleményeiből meríti (a nemzet konstruktivista felfogása,¹⁵ szociálpszichológia, kulturális antropológia stb.). Szűcs a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején már ismerhette a Brunner, Conze és Koselleck-féle német projekt, a *Geschichtliche Grundbegriffe* (Történeti alapfogalmak) előtanulmányait (Gyáni 2008a, 17; 63. l.).

A vulgármarxista jellegű, „függetlenségi”¹⁶ történetírás „nemzeti látószögének” kritikája (Szűcs Jenő 1984b, 42–46) azonban egy, Révaiéknál korábbi, ám szintén súlyos politikai implikációkkal rendelkező hagyo-

¹³ A modellről lásd Szűcs Jenő 1984d, 208–210.

¹⁴ Vö. Szűcs Jenő 1984b.

¹⁵ Amelyhez a marxizmus hozzájárulása a nyugati társadalomtudományi gondolkodásban korántsem lebecsülendő. Vö. Smith 2004, 27–28 és Anderson 2006, 18–19.

¹⁶ Szűcs a marxista töltetű „nemzeti színű függetlenségi-haladó történeti ideológia” történészi igazolása kapcsán négy nagyobb problémacsoportot jelöl ki: (1.) a történelem „kiemelt” vonulata mint „nagy” nevek láncolata, amely (2.) üdvtörténeti sorrá meredek a végén Rákosi Mátyással, a korábbi narratívákkal szemben (3.) „kompenzatív ellenmítoszokat” (pl. népi patriotizmus) hoz létre, és ezek miatt (4.) szelektív történelemlátása révén nem tanít meg gondolkodni (Szűcs Jenő 1997c, 352 skk.).

mánnal is leszámolt (Szűcs Jenő 1984a). A „marxista társadalmi determinizmust a modern konstruktivista nemzetfelfogással invenciózus módon vegyítő Szűcs frontális támadást intézett a szellemtörténeti alapú nemzetkarakterológia ellen [...]. Az adott vitán túlmutatva, a nemzeti esszencializmus és primordializmus Szűcs által megfogalmazott kritikája bizonyos értelemben a két világháború közötti időszakból megmaradt, s a hatvanas évek derekán felerősödő etnokulturalista beszédmód dekonstrukciójaként is olvasható.” (Trencsényi 2011, 693.) Ezekkel a perspektívákkal szemben azonban, Bibó István elképzelésével összhangban,¹⁷ egy nemzeti önismeret központú modell és kánon kifejlődését szorgalmazta (Szűcs Jenő 1997c, 349–350), ami persze a mai olvasó számára szintén nem lehet más, mint egy „látószög” a sok közül.

A történeeszt a „látószögek” (például a történetírás „nemzeti látószöge” vagy akár a marxizmus, de mondhatnánk bármi mást is) torzító hatásainak az elhárítása vagy egy tematizált jelen és múlt közötti különbség („másság”) tudomásulvételét jelenti, azaz számolni kell azzal, hogy „[m]egváltozik a szavaknak, fogalmaknak, szimbólumoknak, toposzoknak, eszméknek, tételeknek, de még a jogszabályoknak a jelentése is” (Schlett 2009a, 43). Éppen ezért állandóan fennáll a félreértés, félreértelmezés veszélye, hiszen „[h]a ugyanazokat a szavakat, tételeket olvassuk, ha ugyanazon szimbólumokra, toposzokra, érvekre találunk, azonosságot feltételezhetünk ott, ahol döntő különbségek vannak” (uo.).

A „szavak zsarnoksága” nyomán kialakuló történeti reflexió elsősorban tehát a prezentizmus veszélyeire figyelmezteti a kutatót, és ennek kapcsán két főbb problémakört igyekszik tematizálni. Egyrészt – „megértő” szándékkal – a múlt szerepére és hatékony vagy kevésbé hatékony használatára utal a politikai diskurzusokban (a politikában használatos „múltalkotási technikákra”, Schlett 2006, 331), másrészt egy-egy torzító történeti „látószöget” tesz kritika tárgyává, azzal a céllal, hogy egy nagyobb történeti narratíva historizáló praktikáit leleplezze. A két dolog persze szorosan összefügg egymással, hiszen például a történetírás „nemzeti látószögével” való vita egyben a múlt politikai használatának aspektusaira is rávilágít.¹⁸

A „historizáló politika” problémája lényegében a történelem toposzának változó helyére utal a „politikai gondolkodás történetében” (i. m., 315). Az 1987-es könyvhöz hasonlóan ebben az esetben is a *jelen-*

¹⁷ Vö. még a *Vázlat* felütésével (Szűcs Jenő 1983).

¹⁸ Ezt a problémát jelzi Schlett a „historizáló politika” – „politizáló história” kettősségével (Schlett 2006).

tésváltozások történetének a nyomon követése válik a vizsgálódás célkitűzésévé. A „történelem” kérdését tematizáló különböző politikai „állításoknak, véleményeknek és vélekedéseknek, mítoszoknak nem az ismeretelméleti értelemben vett igazsága vagy hamissága” lesz az érdekes Schlett számára, „hanem alkotóik motívumai és e toposzok korabeli jelentése”, azaz értelmük, jelentésük és hasznuk a „politikai gondolkodásban” (i. m., 318).

A „látászögek” működésének a tudatosítása egy fontos ismeretelméleti kérdést is magába foglal, a határmegvonások problémáját a politikai és a (történet-, illetve politika)tudományos diskurzusok és tudásformák között. Pesti Sándor a társadalomtudományok tudományjellege kapcsán éppen a „határok” Schlettnél felvetett kérdésére utal, amikor a „politikai gondolkodás” egyes jellemzőit mannheimi alapokon kiterjeszti a politikatudós gondolkodására is (Pesti 2004, 244 és 246). A „politikai gondolkodás” és a „(politika)tudomány” közötti éles határmegvonás Schlettnél¹⁹ elsősorban a „politika”, a „politikai gondolkodás” és a „politikai tudás” sajátosságait illető határozott állásfoglalást jelez. Balázs Zoltán *A magyar politikai gondolkodás történetének* 1996-ban megjelent első kötetéről írott recenziójában éppen a politikáról (és a politikai cselekvésről, politikai tudásról) alkotott, a magyar politikatudományban egyébként eléggé elterjedt és Schlettnél is megjelenő felfogást kritizálva²⁰ állapítja meg, hogy a könyv szerzője fenntartások nélkül elfogadja a politika autonómiájának Machiavellitől származtatható premisszáját. A politika és a morál így mintegy „föülülítik” egymást, hiszen a politikai és morális „ítéletek” nem mindig és nem szükségszerűen esnek egybe (Balázs 1997, 170).

A jelenség szorosan összefügg a politikai és a (társadalom)tudományos gondolkodás és tudás ismeretelméleti státuszának szigorú elválasztásával és érvényesítésével az elbeszélésben. Amennyiben a történeti irodalomban „rejtve vagy manifeszt módon” megjelenő értékszempontok

¹⁹ Vö. Schlett 2005, 99. Schlett Kis Jánossal vitázva írja a határprobléma kapcsán, hogy: „Ha azt állítjuk, hogy a »politikai« mint cselekvés- és gondolkodásmód, a politikum mint a társadalom egyik alrendszere, illetve az »erkölcsös/erkölcstelen« mint ítélet, az erkölcs mint normarendszer strukturálisan és funkcionálisan is más természetű jelenségek, állítjuk-e egyszersmind azt is, hogy a politikában az erkölcsnek nincs, nem lehet szerepe? Számomra nyilvánvaló, hogy nem. Hiszen csupán ennyit mondunk: a cselekvés és a hozzá kapcsolódó intézményi működés különbözik a cselekvések szabályozására hivatott normarendszerektől és azok alkalmazásától, az ítélet megalkotásától, a politika és az erkölcs esetében csakúgy, mint más cselekvésformák és más normarendszerek összekapcsolásakor.”

²⁰ Más kérdés, hogy Balázs morál és politika viszonyáról alkotott felfogása legalább annyira vitatható tradíciót képvisel, mint Schletté.

általában „nem a tárgyalt korszak, hanem a műveket létrehozó kor politikai gondolkodását jellemzik” (Schlett 2009a, 52), annyiban talán még a „politikai gondolkodás története” sem lehetne mentes ezektől.

A „látószög” szűkebb értelemben vett fogalma a „politikai gondolkodás történetében” elsősorban tehát nem a lehetséges történeti narratívák sokaságának párhuzamosságára vagy a társadalomtudományok mindenkori kontextushoz kötöttségére mint adottságra utal, hanem a „megértő” (i. m., 53) történeti felfogással szembeállított normatív – vagy annak tartott – múltkonstrukciókra. Azaz lényegében „a politika történelmi legitimációjának [...] tartósan intézményesült, mintegy tradícióvá vált szükséglete” (Gerő 1996, 114) ellenében foglal állást, ahol a „politizáló história” és a „historizáló politika” koncepciói kisebb-nagyobb mértékben egymásra csúsznak. A történeti irodalom bizonyos esetekben ezért a „politika” szférájában kezd el működni, és a „politikai gondolkodás” részévé válik. Ahol viszont a „szavak zsarnoksága” és a „látószögek” problémája a kortárs történetírással kerül kapcsolatba (Schlett 2009b), ott a (történet)tudomány termékeinek konstruált jellegére (Kisantal 2009, 23) mutat rá úgy, hogy a történeti elbeszélések sajátosságaiból²¹ fakadó problémákat a „politikai gondolkodástörténetre” vonatkoztatva a narrativitás látszólagos kiiktatásával kerüli meg.

A „paradigma” mint episztémé

A politikai gondolkodás diszciplínájának három fontos előfeltevése van. Egyrészt feltételezi, hogy létezik a „politikai” mint sajátos tevékenységforma, amely elkülönül egyéb, „nem politikai” tevékenységformáktól, másrészt ehhez egy sajátos gondolkodásmódot társít, majd végül megállapítja, hogy „e sajátos gondolkodásmód kereteit meghatározó gondolati struktúrák és képletek, alapfeltevések, értelmezési kere-

²¹ Hayden White szerint a történelmi elbeszéléseket nem szívesen tekintik „annak, amiként azok legnyilvánvalóbb formájukban megjelennek: nyelvi fikciónak”, melynek „tartalma legalább annyira *kitalált*, mint amennyire *talált*” (White 1997a, 70). White a *Metahistory*-ban elemzi részletesen a történeti „képzelet” [imagination] különböző „mélystruktúráit” a XIX. század klasszikusainak (Hegeltől Croce-ig) szövegei alapján (White 1973, ix; a „történelem poétikájáról” és a „történeti munka formális elemletéről”: 1–42). A történeti munkákat ebben a könyvben White az elbeszélő prózai diskurzus alakjában előadott verbális struktúráknak tekinti (uo.).

tek, kifejezési formák, nyelvi készletek a történelem során változtak és változnak" (Schlett 2009a, 11).

Az előfeltevés-rendszer interpretálására több lehetőségünk is van. Az első két pontot nézhetjük a Magyarországon *mainstream* strukturalista-funkcionalista, illetve luhmannianus-rendszerelméleti modell felől. Ebben az esetben a politika nem csupán autonóm tevékenységként, hanem társadalmi alrendszerként jelenik meg, amely bár kapcsolatban (például interpenetráció) áll más alrendszerekkel („környezettel”, amely azért nem áll olyan távol a „kontextus” schletti fogalmától), ugyanakkor bináris kódja folyamatosan biztosítja elkülönülését és sajátos logikáját, kiválasztási mechanizmusait, érvényességi kritériumait stb. is. Nyilvánvalóan ezt még mint szemléltető eszközt sem tarthatnánk érvényesnek legkorábban a XVIII. század vége – XIX. század eleje előtt, amikor például Szajbély Mihály (2005) vagy Hász-Fehér Katalin (2000) szerint az irodalom, a művészet stb. alrendszerei kezdtek „elkülönülni” és kialakultak a sajátos – egyébként diszkurzíve szabályozott – mechanizmusaik. Ha szigorúbbak vagyunk, akkor – a magyar kontextusban – még később is csupán egy történetileg leegyszerűsített narratívához és kommunikációtörténeti paradigmához jutunk el így módon, amely megfelel a politikai (irodalmi stb.) beszéd különböző szintjeiről vagy arról, hogy különböző diskurzusok és (politikai) nyelvek autonómiájának és elszeparálhatóságának mértéke messze van attól a minimumtól, hogy modern értelemben vett autonóm „alrendszerekről” beszélhessünk. Ugyanakkor a különböző „tevékenységformák” elkülönítését intencionál schletti gondolkodástörténeti modell nyitva hagyja egy ilyen jellegű olvasat lehetőségét is. Gondoljunk csak arra, hogy amennyiben a „politikai gondolkodás” eredményeképpen előálló „politikai tudást” sajátos tudásformaként kezeljük, úgy kénytelenek leszünk meghatározni ennek az egyéb „tudásformákhoz” való viszonyát is. Schlett szerint „[e]zt a tudást meg lehet [...] ítélni más tudásformák értékelési szempontjai alapján – például az igaz/hamis, szép/rút, helyes/helytelen –, de a politikai tudásnak sajátos mércéje is van” (i. m., 31.). Ez a sajátos mérce „a cselekvőképesség szempontjából értelmezett siker vagy sikertelenség”. Nem nehéz észrevenni, hogy az említett tudásformák „sajátos mércéi” a luhmannianus társadalomelmélet bináris kódjaival állnak fedésben (sorrendben: tudomány, művészet, jog). Ez a megközelítés latens módon így azt feltételezné, hogy bár a modern értelemben vett autonóm „rendszerek” például a középkorban vagy a kora újkorban nem léteznek (ez ugyan nincs kimondva), ám a különböző tudásformák értékelési szempontjainak elkülönültsége egyfajta történelem feletti állandót jelent. Ez azonban egy olyan hatá-

rozott antropológiát is jelentene, amely szintén független a történeti folyamatoktól.

Amiért a rendszerelméleti megközelítés járhatatlan számunkra, az az előfeltevések harmadik pontja, amely már kifejezetten a politikai gondolkodás és a politikai tudás sajátosságaira utalva a történeti változások jelentőségét hangsúlyozza. Ezen a ponton válhat nyilvánvalóvá a schletti módszertan és politikakép politikaelméleti (vagy politikai filozófiai) és történeti interpretációinak különbsége. Amennyiben egy bevallottan „esszencialista” politikafogalom felől közelítjük meg a diszciplína teoretikus alapjait, úgy a fogalomtörténeti megállapításoknak ellentmondó eredményt fogunk kapni. Így a politikai filozófia textualista megközelítésének hibáiba esünk bele, amely a „Mi a politika?” vagy a „Hogyan gondolkodnak a politikusok?” kérdését mint „örök kérdést” igyekszik vizsgálni, feltételezve, hogy a politikának mint jelenségnek szubsztanciája és különböző attribútumai vannak (G. Fodor 2004, 14–15). Ez a „látószög” – amennyiben nem vagyunk annyira szigorúak, mint Skinner – ettől még érvényes is lehet, de mindenképpen a „klasszikus” vagy kevésbé klasszikus szövegek olyan prezentista használatához vezet el, amelyen az eszmetörténet-írás már jócskán túllépett.

A másik lehetséges út a politikai gondolkodás teoretikus alapjainak az interpretálására történeti. Ebben az esetben az elméleti keret így egyfajta *post festum* konstrukció lenne, ami mintegy szintetizálni próbálja a történeti jellegű ismeretekből elvonatkoztatott politikafogalmat. A politikát így úgy lehet értelmezni, mint egy időben folyamatosan változó, mindig az adott közösséghez és időhöz kötött értelemadó tevékenységet lefedő fenomént, amelynél a „politika” vagy a „politikai gondolkodás” egyfajta legkisebb közös nevező lenne, vagyis a tudományos kutatáshoz szükséges analitikus kategória, segédfogalom, kutatási instrumentum. Ez természetesen az elméleti alapozás és a „nagy” narratíva között így mindig egyfajta oda-vissza mozgást is szükségessé tenne.

A „Hogyan gondolkodtak a politikusok?” politikaelméleti kérdésére adott válasz így a történelem tanulmányozásából és a források vizsgálatából, a szövegértelmezésekből származik. Amennyiben mégis a szubsztancialista interpretációt követjük és *a priori* feltételezzük a politika „lényegét”, úgy olyan narratívákat és kánonokat fogunk megalakítani utólag, amelyekben egy-egy mű, gondolkodó vagy „eszme” helyét és jelentőségét nem a különböző kontextusokban betöltött pozíciója fogja kijelölni, hanem ennek az utólagosan konstruált és visszavetített politikafogalomnak való megfelelés vagy meg nem felelés. Ez egy olyan osztályozási mechanizmus, amelyben a politikafogalom és a politikai tudás egy absztrakt és normatív definíciója működik, és ami ebbe nem fér bele, azt vagy bele kell erőszakolni a „jó” politikai gondolkodás

Prokrasztész-ágyába, vagy egyszerűen kiejteni a kánonból (vö. Szűcs Zoltán Gábor 2004, 295 és 297).

A szubsztancialista válasz sem veti el, hogy a „cselekvőképesség szempontjából értelmezett siker vagy sikertelenség” a politikai gondolkodás érvényességi kritériuma, csak azt felejt el, hogy ez a cselekvőképesség mindig konkrét szituációkhoz és kontextusokhoz kötött, így nem jelenthet abszolút mércét. A tágabb kereteket, amelyeken belül a politikai gondolkodás történetének szereplőit igyekszünk elhelyezni és amelyeken belül a siker/sikertelenség kettőssége értelmet nyer, Schlett (Kuhn után) „paradigmáknak”²² nevezi el. A „politikai gondolkodás történetében” tehát „nagyon határozottan elkülönülnek korszakok”, az ezek közötti különbség eredője pedig az, hogy „a politika résztvevői egészen másként gondolkodnak arról, milyen összefüggésbe helyezve, milyen előfeltevések alapján kell értelmezni a politikai helyzetet” (Schlett 2009a, 38). A paradigmák az „egyes korszakokra jellemző gondolati struktúrák”, amelyeken belül a „politikai tevékenységhez kapcsolódó gondolati tevékenység” történik. Kérdés persze, hogy ezek a „gondolati struktúrák” mennyire kiterjedtek és mennyire fedik le az emberi tudás különböző aspektusait. Azaz: mennyiben vonatkoznak kizárólag a politikai(-társadalmi) kérdésekkel kapcsolatos gondolkodásra, és mennyiben a – természetesen kontextuálisan kötött – gondolkodás egészére egy-egy korszakban. Egy „paradigma” összetevői között Schlett az alábbiakat említi: „a politikai szereplők, a cselekvésre készítő motívumok, a politikai helyzetek, a politikai problémák, a gondolkodást meghatározó előfeltevések, a világról, emberről, társadalomról, politikáról megfogalmazott állítások, ítéletek és előítéletek, nyelvi-kulturális készletek – egyszóval: mind az emberek, mind a körülmények, mind az ideológiák” (uo.). A felsorolás beszédes, hiszen a szűken vett „politikai” jelenségszférájától látszólag az adott korra (korszakra) jellemző „tudás” egyeteméig tart. Ugyanakkor például a „humanizmus” és a „spiritualizmus” (vö. Szűcs Jenő 1984d és 1984e) Schlett szerint éppen azért lesznek csupán „mellékáramlatok”, mert „[e]gyik sem tekinthető a politikai gondolkodás paradigmájának, hiszen egyik sem a politikum szférájára vonatkozik; képviselőiket a politikán kívüli szempontok vezérlik” (Schlett 2009a, 141).

Amennyiben a fogalmak, a jelentések és a politikai cselekvések történetiségének diszkurzív-nyelvi dimenzióit értékeljük fel, annyiban lehetőség nyílik egy-egy „paradigmát” a politikai-társadalmi gondolko-

²² Vö. Zemplén 2010, különösen 11. A különböző „paradigmák” közötti inkommensurabilitás és a szükségszerű választás tézise közelebbről nézve (például mikrohistoria) már a tudománytörténet esetében sem olyan egyértelmű.

dás alapjaira szűkített foucault-i „episztémék” mintájára interpretálni. Ebben az esetben olyan „ismeretelméleti mezőkről” beszélhetünk, amelyekben „a minden racionális értékükre vagy objektív formáikra utaló kritériumon vizsgált ismeretek megteremtik pozitivitásukat, rámutatva tulajdon történetükre, amely nem a fokozódó tökéletesedés története, hanem inkább lehetőségfeltételeiké” (Foucault 2000, 16). Itt Foucault a „hagyományos” történetírás helyett az „archeológia” kifejezést javasolja, amely értelmezői stratégia „egész egyszerűen felszámolja a jelen és a múlt közti közvetlen és természetes átmenet feltevését” (Gyáni 2003, 12).

Míg a „genealógia” Nietzsche ihlette módszere az „eredet” mítoszának szétfoszlatására szolgál rámutatva, hogy „a dolgok mögött »valami egészen más van«: távolról sem időtlen és lényegi titok, hanem az a titok, hogy semmiféle lényegük nincs, vagy lényegüket lépésről lépésre tőlük idegen erők ülepítik rájuk” (Foucault 1998, 77). Addig az „archeológia” a különböző „episztémék” váltakozását kutatva felhívja a figyelmet a jelen eszkatologikus-teleologikus perspektívájából konstruált múltképeinek tarthatatlanságára. Az episztémé tehát „[v]alamely kultúra alapvető kódjai[t]” jelenti, „amelyek meghatározzák nyelvét, észlelési sémáit, csereviszonyait, technikáit, értékeit, gyakorlatának hierarchiáját – már eleve rögzítik minden ember számára mindazon empirikus rendeket, amelyekkel dolga lesz és amelyekben belül majd eligazodik” (Foucault 2000, 14). Ezekben a „kultúra egységét megalapozó” kereteken belül válnak tehát elgondolhatóvá a dolgok, hiszen „azokat a legáltalánosabb feltételeket definiálja, amelyek között egy adott kultúrában egyáltalán tudás lehetséges” (Kuczi 1992, 89). A különböző „diskurzusok” pedig inkább csak az adott episztémén belüli megosztottságot jelölik (uo.).

A „paradigmák” a „magyar politikai gondolkodás történetében” a gondolkodás „olyan »modelljei«, amelyek egy bizonyos időszakban, a politikusok egy közössége számára megszabják *problémáik, témáik* felismerését, megnevezését, valamint *problémamegoldásaik* eszközeit és módszereit” (Schlett 2009a, 45). Bár egy-egy „paradigmán” belül természetesen lehetségesek politikai konfliktusok, mégis nagyjából azonos nyelven beszélnek az ellenfelek is (uo.), egészen egyszerűen azért, mert a rendelkezésükre álló tudáskészlet, kódrendszer, politikai berendezkedés, politikai beszédmódok stb. egy „zárt gondolati rendszert” alkotnak (i. m., 46).

A „paradigma” mint a politikai gondolkodást strukturáló tudáskészlet és lehetőségfeltétel tehát korról korra kijelöli a politikai cselekvés (és az ennek „szerkezeti elemeként” felfogott „politikai gondolkodás”) immanens *teloszait* is. Ennek problematikussága leginkább a „paradig-

maváltásoknak” nevezett korszakhatároknál érzékelhető, amikor a különböző „paradigmákban” gondolkodó beszélők (például Dessewffy József és Széchenyi István) egyszerűen „nem értik egymást” (Schlett 2009a, 374–381). Az értékelés alapját a „paradigmává szerveződésre” való képesség léte vagy hiánya képezi, ahol például a felvilágosodás csupán az „álpárigma” szerepét töltheti be, hiszen nem sikerült alapvetően megváltoztatnia a „rendi paradigmában” zajló politikai gondolkodás célrendszerét, irányát, kulturális, nyelvi kódrendszerét stb. (i. m.).

A „paradigmákban” (mint a politikai-kulturális minták nagyobb, diszkontinuus készleteiben) gondolkodó schletti történetírás a „módszertani individualizmussal” (Takáts 1998 és 2007) szembeállított „módszertani kollektívizmus” előfeltevéseinek folyamánya (Szűcs Zoltán Gábor 2010, 35), ahol az egy-egy szerzőhöz köthető „beszédmódok” vagy a szűkebb diskurzusok keretei között működő, illetve azokra rákérdező, például pococki értelemben vett „politikai nyelvek” jelentősége és a politikai kultúrát formáló ereje erősen csökken. Érdeemes ezzel kapcsolatban röviden kitérni arra – az episztémé-diskurzus foucault-i kettősségének analógiájára –, hogy a zárt „paradigmákon” belül milyen jelentőséget kapnak az „ideológiák” politikai cselekvésben (és a politikai gondolkodásban) szerephez jutó nyelvi-diszkurzív alakzatai, és mennyiben lehetnek korrekatívumai a politikai tudásfeltételek egységét biztosító „paradigmáknak”.

Az egyes eszmék és ideológiák szerepe a leszűkített értelemben vett (*A társadalmi lét ontológiájából* származó) lukácsi definíció szerint az autonómnak feltételezett „politikai cselekvés” oldaláról eszközjellegűvé szűkül. Ily módon az ideológia egy-egy materiális jellegű társadalmi konfliktus tudatosításának és végigharcolásának instrumentumává válik (Schlett 1990, 280–281). Az ideológia ebben az értelmezésben tehát „konfliktusközpontú” és „instrumentalista”, nyelven kívüli jelenségekhez²³ kötődik, és az „eszmei” mozgásokat a „politikai cselekvéshez” társítja.

Amennyiben az egyes „paradigmákat” nem mint a lehetséges politikai beszédaktusok keretfeltételeit fogjuk fel, hanem azokat közvetlenül a gazdasági-társadalmi strukturális mozgásokhoz mint a politikai problémák determinánsaihoz kapcsoljuk, erősen csökken a modell magyarázó ereje. Ám számításba kell vennünk a redukcionista „determinizmus” vádjának kivédésére, hogy már – a Schlett által gyakran, sőt egyes fejezetekben kizárólag hivatkozott – Szűcs Jenő munkáiban és fogalom-

²³ Egy hasonló ideológiafogalom szintén viszonylag szűk értelemben vett, de nyelvi-diszkurzív szempontú politológiai interpretációjához legújabbán lásd: Szabó 2011, 25–26.

használatában is jelen van egyrészt a „straturalizmus” mint a rendezetlenség „pozitív ideájának” strukturalista fogalmakban történő felrajzolása a középkori gondolkodás kapcsán (Tóth 2002, 146–149), másrészt a „politikai” jelenségek és cselekvések struktúrák fölött kavargó autonóm tere is (Gyáni 2008a, 14–16). A „politikai gondolkodás történetében” az „autonóm” politikai tudás (és áttételesen rendszerszerű logika) feltételezése nem zárja rövidre a társadalmi-gazdasági „kontextus” és az eszme, ideológia vagy szöveg közötti kapcsolatot, hiszen közbeiktatja a racionális politikai cselekvés (és annak részeként felfogott „politikai gondolkodás”) terrénumát, Szűcs Jenőhöz hasonlóan²⁴ számolva a „valószínű (legvalószínűbb) racionális politikai cselekvés jelentőségével a [...] növekedési törvényszerűségének érvényesülési perspektíváit illetően” (i. m., 15).

A „politikai gondolkodástörténet” strukturalista beágyazottságára Schlett Istvánnál nem a felhasznált szakirodalom vagy a források jellegéből következtethetünk, hanem elsősorban az elbeszélés nyelvéből. Abban az értelemben nem determinista tehát a narratíva, hogy a szövegek – mint az illokúció hordozói – keletkezése közvetlenül a társadalmi-gazdasági mélyszerkezetek vagy a termelési formák változására lenne visszavezethető, esetleg ilyen jellegű kutatásokra hagyatkozna (akár strukturalista, akár marxista értelemben), viszont a történetírás „poétikai” oldaláról különösen szembetűnő a gazdasági-társadalmi „szükségyszerűségekből” képzett toposzok retorikai eszközökként való alkalmazása a „politikai gondolkodás” történetének cselekményesítésében (White 1997b, 22–23) és az ideológiai mozgások magyarázatában.

* * *

Láthattuk, hogy a „politikai gondolkodás története” a dolgozatban felvázolt három kulcsprobléma kapcsán (az eszmetörténet-kritikája, a fogalmak történetisége és a „paradigma” mint a gondolkodástörténetet strukturáló egység) érintkezik és termékeny, kritikai felhangoktól sem mentes diskurzusra lehet képes az „új eszmetörténettel” és a nyelvi-konstruktivista társadalomtudományok hazai képviselőivel is. Ugyanakkor számításba kell vennünk, hogy ez a magának autonómiát vindikáló diszciplína jelentős mértékben (de nem kizárólag) a politikai gondolkodás kontextusainak és cselekményesítésének leírására (konstrukciójára) alkalmazott nyelvét tekintve egy *nyelvi fordulat* előtti történelem- és társadalomtudomány elméleti alapjaira és toposzkészletére

²⁴ Az *utolsó Árpádok* című könyvről van szó (Szűcs Jenő 2002).

támaszkodik. Ahol a gondolkodástörténet nagyobb egységei, a monográfia narratívájának szintjei és a különböző kontextusok viszonyrendszerei, a szerzői intenciók és fogalomhasználatok (re)konstrukciójára irányuló szándék között feszültség jelentkezik, az elsősorban ennek a következménye. A „politikai gondolkodástörténet” tehát egy olyan, heterogén forrásokból táplálkozó hagyományban áll benne, amely a nyelvre, a fogalmakra és a kontextusok szerepére vonatkozó újszerű elméleti meglátások „nagy” elbeszélésben történő érvényesítése elé komoly korlátokat állít, és ez gyakran a rendelkezésre álló vonatkozta-tási keretben feloldhatatlan nehézségekhez vezet.

Irodalom

- Anderson, Benedict 2006: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan–Atelier.
- Balázs Zoltán 1997: Schlett István: A magyar politikai gondolkodás története I. kötet. *Politikatudományi Szemle*, 6., 1997/3., 169–172.
- Békés Márton 2010: A „Schlett”. *Új Könyvpiac*, 20., 2010. április, <http://www.ujkonyvpiac.hu/cikkek.asp?id=5702>, utolsó letöltés: 2012. január 30.
- Békés Márton 2011: A „Schlett-kettő”. *Új Könyvpiac*, 21., 2011. március, <http://3ddigitalispublicacio.hu/media/ujkonyvpiac/1103/ujkonyvpiac.php>, utolsó letöltés: 2012. január 30.
- Bence György 1993: Márkus és a kulcsszavak. In Háy János (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest, Atlantisz. 81–97.
- Cropsey, Joseph – Strauss, Leo (szerk.) 1994: *A politikai filozófia története I–II*. Budapest, Európa.
- Dobszay Tamás 2008: „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához”. A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban. *Századvég*, 47. szám, 2008/1., 113–150.
- Dunn, John 1997: A politikaelmélet története. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, Tanulmány. 263–285.
- Foucault, Michel 1998: Nietzsche, a genealógia és a történelem. In uő: *A fantasztikus könyvtár* (vál., ford. Romhányi Török Gábor). Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor.
- Foucault, Michel 2000: *A szavak és a dolgok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- G. Fodor Gábor 2004: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. Budapest, L'Harmattan.
- Gerő András 1996: A történészek és a politika. In uő: *Utódok kora. Történelmi tanulmányok, esszék*. Budapest, Új Mandátum. 105–115.
- Gyáni Gábor 2002: Történetírásunk az évezred fordulóján. In uő: *Történelemszempontok*. Budapest, L'Harmattan. 35–59.
- Gyáni Gábor 2003: A posztmodern esete a történetírással. In uő: *Posztmodern kánon*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 10–27.

- Gyáni Gábor 2006: A történetírás fogalmi alapjairól. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris.
- Gyáni Gábor 2008a: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. *Forrás*, 40., 2008/6., 3–18.
- Gyáni Gábor 2008b: Szűcs Jenő emlékezete. *Népszabadság*, július 12.
- Hász-Fehér Katalin 2000: *Közösségi és elkülönülő irodalmi programok a 19. század első felében. Fáy András irodalomtörténeti helye*. Debrecen, Kossuth Egyetemi.
- Horkay Hörcher Ferenc 1997: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe (utószó). In uő. (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, Tanulmány. 287–305.
- Kelley, Donald R. 2009: Új eszmetörténet a globális korban. *Helikon*. 55., 2009/1–2., 22–35.
- Kisantal Tamás 2009: A történetírásban újabban meghonosodott fordulatokról. In uő (szerk.): *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Budapest, Kijarat. 9–31.
- Koselleck, Reinhart 2003: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz. 121–145.
- Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor 2009: Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? *Korall*, 10., 2009/35., 147–174.
- Kuczi Tibor 1992: Szociológia, ideológia, közbeszéd. In uő – Becskeházi Attila: *Valóság, 70* (szerk. Várnai Györgyi). Budapest, Scientia Humana.
- LaCapra, Dominick 2003: A gondolkodástörténet újraértelmezése és a szövegolvasás (ford. Hites Sándor). In Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, L'Harmattan–Atelier. 169–209.
- Lovejoy, Arthur O. 1953: *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- Paczolay Péter – Szabó Máté 2006: *A politikatudomány kialakulása. A politikaelmélet története az ókortól a huszadik századig*. Budapest, Rejtjel.
- Pesti Sándor 2004: Mérhető-e a kormányzati teljesítmény? *Politikatudományi Szemle*, 13., 2004/1–2., 233–254.
- Richter, Melvin 1987: Begriffsgeschichte and the History of Ideas. *Journal of the History of Ideas*, 48., 1987/2., 247–263.
- Richter, Melvin 1995: *The History of Political and Social Concepts. A Critical Introduction*. New York, Oxford University Press.
- Scheibner Tamás 2009: Három hagyomány az angol-amerikai eszmetörténet-írásban. *Helikon*, 55., 2009/1–2., 36–49.
- Schlett István 1987: *A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban 1848–1906*. Budapest, Kossuth.
- Schlett István 1990: A politikai ideológia természetéről. In uő: *Az opportunizmus discérete*. Budapest, Magvető. 277–300.
- Schlett István 1996: *A magyar politikai gondolkodás története I*. Budapest, Korona.
- Schlett István 2001: A politikai gondolkodásról. In Szabó Máté (szerk.): *Demokrácia és politikatudomány a 21. században. Az ELTE ÁJK Politológia Tanszékének 2001. október 12–13. között megrendezett konferenciája*. Budapest, Rejtjel.
- Schlett István 2005: Az erkölcs mint politikai probléma. *Holmi*, 17., 2005/1., 98–113.

- Schlett István 2006: A magyar történelem a XX. századi politikai gondolkodásban. In G. Fodor Gábor – Schlett István: *Lú-e vagy szobor?* Budapest, Századvég. 314–336.
- Schlett István 2009a: *A politikai gondolkodás története Magyarországon I.* Budapest, Századvég.
- Schlett István 2009b: Jobboldali? Hagyomány? *Magyar Tudomány*, 170., 2009/9., 1147–1150.
- Skinner, Quentin 1997: Jelentés és megértés az eszmetörténetben (ford. Jónás Csaba). In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, Tanulmány. 7–54.
- Smith, Anthony D. 2004: A nacionalizmus és a történészek. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Szöveggyűjtemény. Budapest, Rejtjel. 21–45.
- Strauss, Leo 1994: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Budapest, Atlantisz.
- Szabó Márton 1998: *Politikai tudáselméletek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas.
- Szabó Márton 2011: *Politikai episztemológia*. Budapest, L'Harmattan.
- Szajbély Mihály 2005: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Budapest, Universitas.
- Szűcs Jenő 1983: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Magvető.
- Szűcs Jenő 1984a: A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához. In uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat. 281–326.
- Szűcs Jenő 1984b: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat. 11–188.
- Szűcs Jenő 1984c: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat. 601–668.
- Szűcs Jenő 1984d: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat. 189–279.
- Szűcs Jenő 1984e: Nép és nemzet a középkor végén. In uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat. 557–600.
- Szűcs Jenő 1997a: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése (vázlat). In uő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása* (szerk. Zimonyi István). Budapest, Balassi–JATE–Osiris. 296–318.
- Szűcs Jenő 1997b: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. In uő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása* (szerk. Zimonyi István). Budapest, Balassi–JATE–Osiris. 7–295.
- Szűcs Jenő 1997c: Történelmi „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. In uő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása* (szerk. Zimonyi István). Budapest, Balassi–JATE–Osiris. 334–369.
- Szűcs Jenő 2002: *Az utolsó Árpádok* (s. a. r. Engel Pál). Budapest, Osiris.
- Szűcs Zoltán Gábor 2004: Jászi, Jászi, Jászi. *Politikatudományi Szemle*, 13., 2004/3.
- Szűcs Zoltán Gábor 2010: Kontinuitás és diszkontinuitás a 18–19. század magyar politikai kultúrájában. Politikaidiskurzus-történelmi esszé. *Századvég*, 55. szám, 2010/1., 19–42.

- Takáts József 1998: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 102., 1998/5–6., 668–686.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris.
- Tóth Gábor 2002: Az elmélet szerkezete és a szerkezet elmélete. *Korall*, 2002/9., 137–154.
- Trencsényi Balázs 2007a: Előszó. In uő: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely. 7–12.
- Trencsényi Balázs 2007b: Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció. In uő: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely. 13–58.
- Trencsényi Balázs 2011: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- White, Hayden 1973: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press.
- White, Hayden 1997a: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás (ford. Heil Tamás). In uő: *A történelem terhe*. Budapest, Osiris. 68–102.
- White, Hayden 1997b: Előszó (ford. Braun Róbert). In uő: *A történelem terhe*. Budapest, Osiris. 7–23.
- Zemplén Gábor 2010: Az eszmetörténet szakadásai és a tudomány racionalitása. Avagy milyen perspektívából nem látszanak a paradigmák? *Századvég*, 55. szám, 2010/1., 3–17.

Csizmadia Ervin

Kihívás és megoldás

A pártstruktúra átalakulásának változatai Magyarországon

néhány évvel ezelőtt szokatlan tematikájú és impozáns politológiai-gazdasági tanulmány jelent meg a *Közgazdasági Szemle* című szakfolyóiratban. Ebben az írásában Schlett István politológus nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy feldolgozzon egy több mint 130 évvel ezelőtti történésorozatot, s bemutassa, hogy az 1873 és 1875 közötti gazdasági-pénzügyi válság hogyan befolyásolta a magyar pártstruktúra átrendeződését, illetve *vice versa*: a pártstruktúra átrendeződése hogyan hatott vissza a válságból való kilábalásra (Schlett 2007). Az írásnak persze nem kis aktuálpolitikai áthallása van: 1873–1875 között az egész pártrendszer olyképpen alakult át, ahogyan korábban azt senki sem gondolta volna; másképpen szólva: a gazdasági válság kihívása olyan erős volt, ami felülírta a politikai ellenszenveket, s rövid idő alatt elvezetett egy pár évvel korábban elképzelhetetlennek vélt új formációhoz, a kormánypárt és a mérsékelt ellenzék pártjának egyesüléséhez.

Történeti érdeklődésű politológusként nagy figyelemmel olvastam ezt az igazán inspiráló írást, s talán nem haszontalan, ha ebben a tanulmánygyűjteményben közreadom a Schlett-írás továbbgondolása nyomán kialakuló saját nézeteimet. Már csak azért is érdekes a kihívás, mert gazdasági, sőt globalizációs válságról ma is szó van, s igazán érdekes latolgatni, vajon a makrogazdaság helyzetételében az egymással szemben álló felek közelebb kerülhetnek-e egymáshoz, s kialakulhat-e valamilyen új „szuperpárt”, netán létrejöhet-e pártegyesülés, újfajta koalíció stb. Foglalkozom majd ezekkel a kérdésekkel. Mielőtt azonban erre sor kerülne, igyekszem rekonstruálni az eredeti cikk főbb állításait. Majd utána – hasznosítva a szerző legérdekesebb belátásait – azt fogom vizsgálni, miképpen értékelhetjük az 1990 utáni pártstruktúra-átalaku-

lások sajátosan elhúzódó láncolatát, amely a rendszerváltás után másfél évtizedig kevésbé hozott látványos változásokat, 2006 óta azonban a pártstruktúra átalakulása felgyorsult s még ma sem fejeződött be. A harmadik részben összehasonlítom a két pártstruktúra-átalakulás nyomán fölvethető elméleti kérdéseket, végül pedig néhány következtetést vonok le. Az egész tanulmány a körül a kérdés körül forog, hogy egy külsőségeiben hasonló helyzet (gazdasági válság, csődközelség) miért eredményez nagyon különböző válaszokat, az egyik miért okoz drasztikus változásokat a pártstruktúrában, míg a másik – a folyamatos változások ellenére – miért nem.

Az 1873–1875 közötti pártstruktúra-átalakulás alapjai, lefolyása és logikája

Schlett István példaértékű következetességgel igyekszik feltárni nem csupán a politikai gondolkodásnak (mint sajtószzerű tevékenységnek) a lényegét, hanem a hazai pártpolitikai múlt szellemi hátterét is. Munkásságában ráirányítja figyelmünket a politikatudomány egy lehetséges és itthon általában elhanyagolt aspektusára: a *történeti-összehasonlító* megközelítésre. A történeti-összehasonlító megközelítés lényege olvasatomban az, hogy korabeli események leírásán keresztül használható értelmezési kereteket adjon *mai* folyamatok megértéséhez is, noha nem gondolom, hogy a történeti analógiákat vég nélkül alkalmazhatnánk a jelenkorra. Ám az is nyilvánvaló, hogy Schlett írásának olvasásakor nem lehet nem gondolnunk az általa adott értelmezés mai meghosszabbítására. Ebben az írásban az tehát a kiindulópontom, hogy a *Közgazdasági Szemlében* publikált tanulmány nem csupán azért érdekes számunkra, mert új és eredeti megvilágításban ad elő egy régi történelemsorozatot, hanem azért is, mert *napjaink* pártstruktúra-átalakulásának leírásához is jó értelmezési keretet nyújt.

Schlett István dolgozata a magyar történelem egy viszonylag ismert, ám politológusok által alig elemzett időszakára összpontosít, s ez az 1875. évi pártfúzió. A tájékozottabb közönség tudja, hogy ebben az évben indul s egészen 1890-ig tart Tisza Kálmán kormányzása. Schlettet az érdekli, hogy milyen tényezők állnak az 1875-ben bekövetkező pártegyesülés hátterében, hogyan változott meg néhány év alatt az a politikai közeg, amely 1867 után, a kiegyezés korában alakult ki. A korszakról persze születtek az elmúlt években releváns történeti, jogtörténeti és politikatörténeti feldolgozások (Kozári Mónika [2005], Szenté Zoltán [2011], Cieger András [1998, 2001, 2011] és mások munkáira gondo-

lunk), de a szerző egészen járatlan terepen halad, amikor a fúzió *gondolati* hátterét próbálja rekonstruálni.¹ Dolgozatának tárgya: hogyan és miért alakultak át a fő parlamenti pártok (mindenekelőtt a Deák Párt és az ellenzéki Balközép Párt) vezető képviselőinek nézetei 1873 és 1875 között?

Mindjárt írása elején meg is előlegezi végkövetkeztetését: „A pártstruktúra átalakulása a pénzügyi válságnak nemcsak következménye, hanem az államháztartás rendezésének az egyik legfontosabb feltétele is volt” (Schlett 2007, 145). Az elemzés arra fókuszál, hogy bizonyítsa: a korabeli pártrendszer kereteinek módosulása és a pénzügyi-gazdasági válsághelyzet által kiváltott reformigény között oda-vissza kapcsolat létezik; a válsághelyzet erősen ráirányította a figyelmet a pártstruktúra gyengeségeire, és ebből viszonylag gyorsan egy merőben új pártstruktúra keletkezett.

Az, hogy a pénzügyi válságoknak milyen elképesztő hatásuk lehet a pártpolitikára, a mi korunkban nem szorul különösebb igazolásra, de mindez újszerű gondolat az 1870-es évek történeti anyagán szemléltetve. Természetesen a történészek körében a hetvenes évek gazdasági válsága régóta ismert és tárgyalt, a hazai politikatudomány azonban a legutóbbi időkig nem igazán volt fogékony az ilyesmire, ezért maga az alapállás is fontos innováció. Schlettnél tehát a gazdasági-pénzügyi válság a kontextus, amelynek időszakában „módosult a meghatározó politikai szereplők magatartása – és a politikai gondolkodás is. A politikai elit jelentős csoportjai felülvizsgálták az 1867-es átalakulásra vonatkozó előfeltevéseiket, prioritásaikat, cselekvési lehetőségeiket.” (Uo.)

Ezek az előfeltevések az 1867-es rendszerváltó liberális nemzedék világképéből fakadtak. A tanulmány többször is visszatér arra, hogy az 1867-es rendszerváltó elit világképében kiemelt helye van a liberalizmus korában szabaddá váló egyének öntevékenységének (i. m., 143). Ugyanakkor ezt a féltve őrzött eszmei alapot nagyon gyorsan kikezdi a „gyakorlat”, magyarán az, hogy sokak lecsúszása és elbizonytalanodása már 1867 után megindul. Valamint az, hogy az állam drámaian eladósodik. Hamar kiderül, hogy az államháztartással baj van, de a kormányzó elit (ahogyan az a politikában megszokott) halogató magatartást tanúsít, és a problémával nem néz igazán szembe. Schlett onnét indítja elemzését, amikor a vitát már nem lehet elkerülni, amikor már mindenki számára nyilvánvaló, hogy komoly baj van. Két kérdés igazán izgalmas itt: 1. Milyen is a válság Magyarországon: gazdasági vagy annál

¹ A fúzió előtörténetének és lefolyásának legteljesebb feldolgozását – ismereteim szerint – Oláh Gyula végezte el (Oláh 1908).

több, rendszerválság? 2. Hogyan lehet megfelelő választ adni a válságra, azaz mi a leghatékonyabb megoldás?

Az, hogy *milyen* válság is van, a vita korai szakaszában még nem egyértelmű. Érdekes, hogy a válság észlelésének pillanatában, 1873 elején a válságot a kormánytáboron belül a legtöbben „egyszerű” pénzügyi vagy gazdasági válságként értelmezik, s ekként is próbálnak választ adni rá. Ám ez a nézőpont már 1873 nyaratól megváltozik, s a kormánytáboron belül sokan rendszerválságról kezdenek beszélni. Ez a megközelítés találkozik az ellenzéki Balközép Párt leendő miniszterelnökének, Tisza Kálmánnak a nézetével is, aki egyenesen úgy fogalmaz, hogy a pénzügyi válság megoldásának kulcsa egy *új politikai konstelláció* létrehozatala (i. m., 152). Viszont az, hogy milyen összekötő értékeken és elveken nyugodhatna ez az új konstelláció, 1873 második felében még egyáltalán nem tiszta. Nem véletlen, hogy a válságnak ebben a periódusában nemhogy nem javul a kormány–ellenzék viszony, de átmenetileg még romlik is; az ellenzék nem szavazza meg a kormány kölcsönszerzési tervét (i. m., 153).

A tanulmány szerzője izgalmasan vezeti tovább az olvasót a „*milyen válság van*” kérdésén túl afelé, hogy „*hogyan lehet megoldani*” a válságot. A politika két alapvető és klasszikus kérdéséről van itt szó, népszerűbben szólva a diagnózisról és a terápiáról. A tekintetben Schlett nem hagy kétséget, min múlik az, hogy végső soron melyik álláspont győz. Úgy véli, a döntő tényező az *elvi* politikai álláspont ereje. 1873–1874-ben a vita nem csak arról folyik, hogy pénzügyi, avagy rendszerválság van-e (az uralkodó álláspont inkább az utóbbi), hanem arról, hogy a terápia milyen mértékben érintse az 1867-es kiinduló rendszer alapkeleteit. Természetesen nem közjogi értelemben, hiszen a kormányoldal és a mérsékelt ellenzék – az előbbi feltétel nélkül, az utóbbi megszorításokkal – a fennálló közjogi rendszer híve. A kérdés az, hogy a kétségkívül szükséges és bevezetendő reformok mennyire legyenek *radikálisak*, s hogyan viszonyuljanak a fennálló liberális *status quo*-hoz. A parlamenti vitákban jócskán megjelennek ilyen radikális nézetek, nem kis részük a kormánypárton belül. Megtudhatjuk, mit gondolt a gazdaság talpra állításáról a konzervatívnak minősített Sennyey Pál vagy Somssich Pál, s mit a liberális, ám kormányfői szerepéről nem sokkal korábban leköszönni kényszerülő Lónyay Menyhért. Schlett szerint ők (többekkel együtt) a *radikális* rendszer-átalakítás szószólói, s mint ilyenek nagymértékű félelmet és összezárást váltanak ki a kormánypárt zöméből és a Balközép Párt meghatározó csoportjaiból, amelyek a *mérsékelt* átalakításra szavaznak. A mai olvasó számára talán meglehetősen (mert hiszen a konzervatív eszmerendszer képviselője mai olvasatban még mindig a fontolva haladó szinonimája), hogy a vitában

a konzervatívok jóval *nagyobb* reformhajlandóságot mutatnak, mint a liberálisok. A liberálisok a kultúrállami program védelmét (voltaképp a 67-es liberális elveket) tartják elsődlegesnek, s maguk is elengedhetetlennek vélik a változásokat, de elsősorban a *pártrendszer* és a *kormányzóképeség megerősítése* szintjén.

Ez a pártrendszer 1867-ben meglehetősen kialakulatlan, a Deák Párt számos, egymástól eltérő eszmeiségű csoportot integrálva – ma úgy mondanánk – gyűjtőpártként működik. 1873-ig a belső eszmei törésvonalak (például a konzervatív–liberális) nem meghatározóak, ám a válságkezelés időszakában kiderül, hogy a kormánypárt különféle erőcsoportjait nehezebb egy pártban tartani, mintha a pártstruktúra újralakításával próbálkoznának. De a törésvonalak erősödése még mindig nem volna elég, ha 1874–1875-ben nem jelennek meg rendszerváltoztató igénnyel megírt programok a (szélső)bal- és a jobboldalon, a kormánypárt konzervatív szárnyán. „A két tűz közé került liberálisok számára – írja a szerző – az elhatárolódás és az önmeghatározás együttes kényszere könnyítette meg a programalkotást” (i. m., 156). Amely végeredményben a pártok újracsoportosulását eredményezi 1875-ben. Nem véletlenül így összegez Schlett: „A Deák-párt és a balközép liberálisainak fúziója teremtette meg a stabil kormányzáshoz szükséges politikai feltételeket, amelyek nélkül az államháztartás egyensúlyának helyreállítására tett erőfeszítések mindegyike hiábavaló volt” (i. m., 163).

A szerző beszél arról is, hogy a pártstruktúra átalakulásának hátterében a *politikai tudás* felértékelődése, az elvek és a célszerűség együttes alkalmazása áll. Az az álláspontot győzedelmeskedik, amely a politikai tudásnak ezt az összetett változatát testesíti meg a kizárólag az elvek tisztaságára koncentráló álláspont ellenében.² Az elveken túlmenően a célszerűséget is magába foglaló politikai stratégia tehát a következő szemléletmódra támaszkodik: 1. A létező pártstruktúra a kialakuló gazdasági válság körülményei között nem megfelelő. 2. E kell kezdeni a tárgyalásokat egy újfajta politikai konstelláció létrehozataláról. 3. Emellett hatástalanítani kell azokat az ellenvéleményeket, amelyek szerint nem csupán a pártstruktúrát, de a gazdaság és a politikai rendszer egész szerkezetét radikálisan át kell alakítani. 4. A vita eredményeként létre kell hozni egy pártot, amely erős többséggel bírván helyreállítja a megtépázott kormányzóképeséget.

1875-ben a választásokon a Szabadelvű Párt nagyon erős parlamenti többséget ér el. Az 1873-tól körvonalazódó tervek valóra válnak; a párt-

² Ezt a tiszta elviséget képviseli Csávolszky Lajos is (1873). A pamflet szerzője éppen az elvektől való eltávolodást veti Tisza Kálmán szemére, azaz a politikai tudásba ebben az írásban a gazdasági kihívásra adott racionális felelet nem tartozik bele.

struktúra nemcsak átalakul, de a) a gazdasági válság kezelése is sikeresen megkezdődik; b) ezt a választók is visszaigazolják; c) az újonnan létrejött párt hosszú időn keresztül megőrzi kormányzati hatalmát és a pártstruktúra is állandósul.

A pártstruktúra ki- és átalakulásának útja az 1989–1990-es rendszerváltás után

Az írás második részében egy jóval későbbi eseménysorozatot, az 1989–1990-es rendszerváltás utáni hazai pártosodási folyamatot, illetve a pártstruktúra menet közbeni átalakulásait tekintem át. Ebben a fázisban még csak elvétve teszek összehasonlító megállapításokat (azokra majd a következő részben kerül sor), de azért célom már e részben is a schletti szemléletmód alkalmazása a rendszerváltást követő időszakra. Az első kérdés mindjárt az, hogy szabad-e egyáltalán összevetni két egymástól ennyire eltérő korszakot. Hiszen 1873 és 75 között Magyarország egy dualista államrendszerben, tehát birodalmi keretek között élt, ellenben manapság ilyen „kettős Monarchia” nem létezik. Akkor a pártok működésének korlátot szab a dualizmushoz mint közjogi szisztémához való viszonyuk, most ilyen „elvélelrendeltség” nincsen. Akkor erősen korlátozott választójoggal választottak képviselőket, most általános választójog érvényesül. Akkor a magyar területen lakó népesség nagyobbik része nemzetiségi volt, a rendszerváltás után erről szó nincs. És így tovább.

Ezek valóban létező és kardinális különbségek, de az összehasonlítás – elsősorban a politikai gondolkodás és viselkedés dimenziójában – mégis lehetséges. Hiszen mi másért írta volna meg Schlett István a dolgozatát, ha nem azért, hogy megpróbálja megragadni az *akkori* politikusi észjárás és viselkedés *általánosítható* vonásait. Az 1870-es években a politikusok persze másképpen válaszoltak a nem hatékony kormányzás kihívására, mint ma. Akkor néhány év elég volt ahhoz, hogy egy felismert hiányosságot („a kormánypárt egymagában képtelen kezelni a válságot”) megnevezzenek, és a hiányosságra megtalálják a megoldást (pártfúzió). Ma ez sokkal bonyolultabb, igaz, ma is született válasz a problémára, s ez a kétharmados kormánytöbbség, illetve a „centrális erőter” stratégiája.³

³ A „centrális erőterről” Orbán Viktor a 2009-es kötcsei találkozón beszélt. A beszéd rövidített és szerkesztett változata: Orbán 2010.

Mint fentebb láttuk: Schlett István – az 1870-es évek folyamatait vizsgálva – egy rendkívül impulzív „kölcsonosságelméletet” dolgozott ki, amelyben a külső kihívás (gazdasági válság) ösztönzi a kormányzó párt és a mérsékelt ellenzék belső felismerését és ez a felismerés indítja őket a pártrendszer átalakítására, s ez egyben a válság sikeres kezelésének záloga is. Vajon van-e ilyen összefüggés az új demokratikus rendszer indulásakor, 1989–1990-ben? Vagy másképpen: a gazdasági kényszer belátásokra készíti-e a politikusokat? Ami elsőre is feltűnik, hogy bár a nyolcvanas évek végén fontos szerepet játszik a gazdasági válság, a pártok létrejöttében nem a gazdasági dimenzió a meghatározó tényező. Pártok azért alakulnak Magyarországon, mert a puha diktatúra politikai rendszere teljesítőképtelenné válik, s emiatt a pártosodás, az egypárti struktúra többpártivá való átváltoztatása lesz a rendszerválság sikeres megoldásának legfontosabb eszköze.

Viszont ebben az átváltozási folyamatban már benne rejlik a hazai pártosodás egyik fő sajátossága (erről Schlett is bőségesen beszél a maga példázatában): nem a *legradikálisabb* rendszerváltó forradalmat csinálni győzedelmeskedik. Az antalli „tetszetek volna forradalmat csinálni” szlogen pontosan erre a dilemmára utal: 1990-ben sokan „klasszikus” forradalmat kívánnak, ám velük szemben a békés vagy mérsékelt átmenet politikáját vallók triumfálnak. Ez utóbbi esetben sokkal inkább kerülnek meghatározó szerephez azok az erők, amelyek a Bibó István által 1945-ben megírt „határolt forradalomnak” a forradalmi programját aktualizálják az adott helyzetre.⁴

A rendszerváltás utáni pártstruktúra tehát az előző rendszerhez való viszonyában, az attól való elhatárolódásban kristályosodik ki és szilárdul meg, de kompromisszumot vagy korlátot is tartalmaz. Ugyanakkor az 1990. évi választások nyomán intézményesedő pártstruktúra csak látszólag tudja lezárni az előző rendszerrel éppen csak megkezdett küzdelmét, és egy többlépcsős pártstruktúra-átalakulás veszi kezdetét. Ennek az sem mond ellent, hogy 1990–2006 között a pártrendszer nagyfokú a stabilizálódása és koncentrációja következik be (Tóth 2001), amelynek alapját a demokratikus keretek megteremtése és a fenntartására irányuló konszenzus biztosítja. A pártrendszer stabilitása tehát a demokratikus rendszer egységes megítélésével függ össze, ám a demokráciáról, a demokratikus rendszerről vallott felfogások a kilencvenes évek közepétől erőteljesen divergálni kezdenek. Ezt a széttartást az egyciklusú kormányzatok váltakozása pontosan visszatükrözi, ami persze kelet-

⁴ Bibó eredeti nézetét az 1945-ös átmenetre dolgozta ki, lásd erről: Bibó 1986 II, 49–57. Bibónak a különböző forradalomfogalmak megkülönböztetéséről alkotott felfogásáról: Csizmadia 2011.

közép-európai összehasonlításban még mindig stabilitást jelent a négy-éves ciklusidejüket sem kitöltő kormányzatokkal szemben (Csizmadia 2012), viszont nem tesz lehetővé egy perspektivikusabb kormányzást, s ennek alapjaként nem eredményez egy hosszú távra állandósuló párt-szerkezetet. Ellenkezőleg: bár a pártstruktúra állandónak, sőt merevnek tűnik, az ezt övező közbizalom gyenge, és az egyes pártok is nagyon váltakozó teljesítményt nyújtanak benne. Ami 2011 optikájából visszatekintve feltűnik: a pártstruktúra stabilitása és merevsége mellett annak ideiglenessége legalább annyira meghatározó.

Ha a többlépcsős pártstruktúra-átalakulás meghatározó pontjait keressük, elsőként kétségkívül az 1994-es kormányváltás, az MSZP–SZDSZ-kormány megalakulása, illetve az MSZP-nek a hatalomba abszolút többséggel történő visszatérése tűnik fel. Ehhez a fejleményhez szervesen kapcsolódik a Fidesz pólusváltása – a liberális elkötelezettség fokozatos feladásával átjuttatja magát a konzervatív térfelére –, amelyet sokan azóta is „árulásként” értékelnek (erről bővebben és történeti nézőpontból is: Csizmadia 2009, 7–33). Holott a pártstruktúra folyamatos átalakulása szempontjából a lényegesebb mozgás inkább *szervezeti*. Az MSZP nagy párttá válik, s az SZDSZ-szel együtt kétharmados többséget birtokol, és ez a változás a Fideszt is arra kényszeríti, hogy jövőbeli profilját ne csak pártként, hanem annál *szélesebb* szövetségként formulázza meg. A versenyben maradás eszköze a szélesebb szövetségformálás, s éppen innen lesz érthető, hogy 1994-et követően miért válik a „posztkommunista kihívás” meghatározóvá az immáron a Fideszt is magába foglaló és kisebbségben maradó jobboldal számára. Az „árulásteória” itt kevés; az utódpárt politikai térben elfoglalt növekvő szerepe valójában egy olyan szerkezeti adottság, amely Kelet-Közép-Európa más országaiban nem figyelhető meg: míg Magyarországon a volt állampárt befolyása és szavazatszerző képessége növekvő, addig a környező országokban a volt kommunista pártok – ha átalakultak is – nem mindenütt és nem ilyen mértékben maradnak a pártverseny fő aktorai (Grzymala-Busse 2002).

Ráadásul Magyarországon nemcsak 1994-ben ér el kiemelkedő eredményt az MSZP (azaz népszerűségének megugrása korántsem egyszeri), hanem – átmeneti ellenzékiiség után – 2002-ben visszatér a hatalomba, sőt 2006-ban – a rendszerváltás utáni hazai történelem első pártjaként – a második egymást követő választást is képes megnyerni. Ezzel viszont a kommunista–antikommunista törésvonal tovább erősödik, ahelyett, hogy (mint például Lengyelországban) gyengülne, kizárhatóvá téve a bal- és a jobboldal közötti bármiféle megbékélést, netán a romló gazdasági helyzetben történő kormányzati összefogást.

Bármilyen is a véleményünk a magyar baloldal politikai teljesítményéről, kormányzásának minőségéről, meg kell állapítanunk, hogy a pártversenyben játszott túldomináló szerepe a hozzá való negatív jobboldali viszonyulás talán legerősebb kiváltója. De felülírhatná-e ezt a politikai-ideológiai törésvonalat a 2000-es évek végén jelentkező – az 1873–1875 közötti válságra emlékeztető – gazdasági válság percepciója?

Először is tegyünk különbséget a gazdasági válság fokozatai között! A gazdaság sokszor kerül nehéz helyzetbe az elmúlt húsz évben. 1995-ben, amikor a Bokros-csomagot bevezetik, a magyar pártpolitikai aktorok gazdasági válságot lereagáló képessége meglehetősen fejletlen, és bár az államcsőd veszélye nem távoli, mégsem merül fel annak lehetősége, hogy a válság megoldására újfajta pártpolitikai kombináció lenne szükséges. Legfeljebb az akkor 54 százalékos többségben kormányzó MSZP-n belül történnek szerkezeti módosítások, a kormány–ellenzék viszony azonban változatlan marad, sőt inkább a válság hatására kiéleződik. A 2000-es évek második felére, a világgazdasági válság időszakára a helyzet – és benne a válságérzékelés kifinomultsága – változik; Magyarország immár az EU tagjaként lényegesen erősebben meg szenved a válságot, s emiatt 2008-ban már senki számára nem meglepő, amikor Gyurcsány Ferenc miniszterelnök egy napilapban ír dolgozatot *Megegyezés* címmel, s ebben már nyilvánvalóan felvetődik a pártpolitikai aréna átalakulásának gondolata (Gyurcsány 2008). Természetesen a gazdasági válságban való összefogás lehetőségét ekkor is felülírja a pártpolitikai érdek, vagy inkább a 2006 óta érvényben lévő Őszöd-paradigma, s a korszak jobboldala számára evidens, hogy egy „illegitim” miniszterelnökkel semmifajta megegyezés nem lehetséges.

De hogy a gazdasági válságnak mégis van a pártrendszerre érintő hatása, azt jól mutatja, hogy 2008-ban Gyurcsány Ferenc először kiszorítja koalíciós partnerét, az SZDSZ-t (s az MSZP formálisan kisebbségben kormányoz tovább); majd 2009 elején ő maga is lemond párt- és miniszterelnöki szerepéről, átadva helyét Bajnai Gordon „félszakértő”, gazdasági válságkezelő kormányának. 2008-ban kezdődik tehát valójában a pártstruktúra érdemi átrendeződése, aminek nem csupán az SZDSZ-nek a koalícióból való kilépése a jele, hanem új pártok (LMP, Jobbik) megalakulása is. A kisebbségi kormányzással pedig egy 18 évig ismeretlen kormányzási forma honosodik meg, jól mutatván, hogy a rendszerváltók által elképzelt kormányzati és pártstruktúra-stabilitás erőforrásai kimerültek. Természetesen, ami a kormányzati oldalon veszteség, az az ellenzéki térfélen nyereség; a Fidesz „Őszödöt” követően, majd pedig a 2008-tól kezdődő gazdasági válság hatására jelentősen növelni tudja népszerűségét, és nem véletlen, hogy a válság megoldására Orbán Viktor már a választások előtt egy évvel kifejti a „centrális erőter”

kiépítésének stratégiáját, amelynek lényege a jobboldal irányvétele a pártpolitikai aréna átalakítására és a rendszerváltás utáni pártstruktúra „ideiglenességének” megszüntetésére. A lezáráshoz egy nagy domináns párt létrejötte szükséges, amely hasonlatos a magyar politikatörténet nagy kormánypártjaihoz, például az 1875-ben – fúzió által – létrejövő Szabadelvű Párthoz. Ellentétben azonban azzal, hogy annak idején a Deák Párt és a Balközép egyezik meg egymással, a 2010. évi választások előtt – a Fidesz olvasatában – *nincs kivel* megegyezni, így a Fidesznek saját magával kell „megegyeznie”. Utána pedig már csak az van hátra, hogy a választók visszaigazolják és létrehozzák ezt a „szupertöbbséget”.

A Fidesz helyzetértékelése végül helytállónak bizonyul, és a párt a 2010. évi választásokon legalább akkora vereséget mér ellenfeleire, mint amilyen vereséget ő maga szenvedett el 1994-ben. Nagy győzelméből azonban másfajta következtetéseket von le, mint első kormányzása idején az MSZP, amely igyekezett „önkorlátozó” módon kormányozni. A Fidesz belekezd az egész politikai rendszer (s ezen belül a pártstruktúra) átalakításába, amellyel természetesen nem pusztán csak a szokásos kormány–ellenzék viszonyoknak megfelelő kritikákat vált ki, de létrehozza a rendszer-ellenzéki új hullámát is.

Ez a döntően 2011 őszére kirajzolódó, új típusú rendszer-ellenzéki nyilvánvaló módon útját akarja állni annak a kormányzati törekvésnek, hogy egy domináns párt több cikluson keresztül választást nyerjen, és ellenfeleit „örökös” ellenzéki pozícióban tartsa. A mára szervezeti kereteket is öltő négy új formáció: 1. az MSZP-ből kiváló Demokratikus Koalíció; 2. a Szolidaritás nevű – döntően szakszervezeti jellegű – tömörülés; 3. a Milla (Egymillióan a sajtószabadságért) nevű mozgalom; 4. a 4K nevű tömörülés. Ezekon kívül egy lehetséges ellenzéki szövetség tagja lehet az immár „rég” LMP és a Magyar Szociáldemokrata Párt is. A Jobbik viszont láthatólag sem a kormánytáborral, sem a régi és új ellenzékkel nem kíván együttműködni, s továbbra is önálló utat jár. 2014-ben mindezen pártok és csoportok célja (természetesen az MSZP-t is ideértve) a kormány leváltása, de jól tudják, hogy ezt csak különösen kiterjedt szövetségkötési stratégia keretében tehetik meg. A sikeres ellenzéki szövetségalkotás keresztülhúzhatja a Fidesznek a pártstruktúra véglegesítésére irányuló törekvését; az ellenzék kudarc ugyanakkor hosszabb időre „bezárhatja” az újonnan létrejött domináns pártrendszer. Jelenleg mintha az utóbbira látszódnék nagyobb esély, de az is tény, hogy korábban egyetlen kormány ellenében sem szerveződött ennyi új párt, s az újak együttes erejéből a centrális erőter tervének meghiúsítása származhat.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy ez a pártosodás eléggé eltérő mindeztől, mint az 1873–1875 közötti. Ott a gazdasági válság képes volt

közös nevezőre hozni az ellentétes oldalon állókat, most az ellentétes oldalon állók között csak növekszik a feszültség, miközben a kormányoldal „saját hatáskörben” hozna létre új pártstruktúrát. A kérdés az, hogy miért történik ez így. Miért nem a XIX. századi „modell” érvényesül, amely kétségkívül nagyobb erőkoncentrációt és a válságkezelésben nagyobb hatékonyságot eredményezne? Az utolsó fejezetben ezekre a kérdésekre keresem a választ.

A két pártstruktúra-átalakulási folyamat összehasonlítása

A két pártstruktúra-átalakulási modellt Schlett István elemzéséből kiindulva az „egylépcsős” és a „többlepcsős” fogalmakkal különböztethetjük meg egymástól. Schlett persze nem használja egyiket sem, de talán nem tévedünk, ha az általa bemutatott példát az „egylépcsős” pártátalakulás mintájának tekintjük: a pénzügyi-gazdasági válság megoldására létrejön egy új párt, s ez „egy ugrással” megoldja a kormányzati deficit problémáját. Ezt követően a pártstruktúra „megnyugszik”, nincs kiteve további grandiózus rengéseknek. Ezzel szemben a kilencvenes évek közepétől egy „többlepcsős” pártstruktúra-átalakulás zajlik, amely 2012-re sem jut nyugvópontjára, annak ellenére, hogy – mint kifejtettük – a Fidesz 2010-ben „le akarja zárni” ezt a folyamatot. Az első esetben a „külső” kihívás (a gazdasági-pénzügyi válság) elég erős ahhoz, hogy egyszeri korrekcióval új pályára állítsák a pártrendszert; a második esetben a legerősebbnek tűnő „posztkommunista kihívás” a pártstruktúrát folyamatosan forrásban tartja, és ez nem engedi létrejönni az ideológiai törésvonalak átmetszésére épülő új struktúrát.

Annak, hogy a pártstruktúra-átalakulásnak a Schlett által leírthoz képest a kilencvenes évektől más variánsa érvényesül, döntően két oka van: 1. *Ideológiai faktor*: 1873 után a gazdasági kihívásra egy már létező ideológiai konszenzusra épített választ lehet adni, s ez a pártstruktúra átalakulását eredményezi. Ilyen ideológiai konszenzus 1994 után nincs, így a pártstruktúra átalakítását – ha valaki szeretné – csak „önkéntesen” lehet végrehajtani. 2. *Rendszerfaktor*: 1873 után az aktorokat segíti a létező dualista rendszert illető percepcióik hasonlósága. A létező demokráciáról vallott felfogás 1990 második felétől inkább radikálisan különbözik, mintsem hasonló lenne, ebből következően a pártpolitikai versenytársaknak (mindenekelőtt az MSZP-nek és a Fidesznek) nincs esélyük arra, hogy a 2000-es évek végétől jelentkező gazdasági válságra közös válaszokat adjanak, netán közösen egy újfajta pártpolitikai arénát

teremtsenek. Nem véletlen, hogy a 2010-es választások nyomán előálló kétharmados Fidesz-kormány és a mögötte álló domináns párt *önmagában* próbál választ adni erre a kihívásra.

Az ideológiai faktor: az ideológiai homogenitás és heterogenitás tézise

Tézis: *Ahhoz, hogy egymás riválisaként jellemezhető politikai táborok között „váratlanul” megállapodás szülessék, minimális ideológiai előfeltételekre van szükség. Ezek az előfeltételek 1873 után léteznek, 1994 után nagy részben hiányoznak.*

A Schlett-dolgozat evidenciának tekinti azt a körülményt, hogy az 1875-ben bekövetkező pártfúzió ideológiai serkentője az addig két ellentétes politikai oldalon álló párt közös osztozása a *liberalizmus* elveiben. Itt leegyszerűsítve arról van szó, hogy az 1867-es kiegyezés (a kormányoldalon és az ellenzékben egyaránt) beemelte a politikába az 1830–1840-es évek (1849 után passzivitásba szoruló) liberalizmusát, így a kormány–ellenzék szembenállásnak elsősorban nem ideológiai, hanem közjogi tartalma volt. A liberalizmus mint ideológia birtoklása tehát egyáltalán nem monopolizált; a kormánypárt és az ellenzék nagy része is szabadelvűnek tekinti magát.

Ennek a körülménynek a jelentősége akkor domborodik ki igazán, ha egy pillantást vetünk a kormánypárt *belső* szervezeti struktúrájára. A Deák Párt gyengeségét és törékenységét *belső* tagoltságából érthetjük meg: a párt 1867-től kezdődően sok áramlatot sűrít magába. Az 1873–1875-ös viták előtt ezt a *belső* tagoltságot úgy-ahogy sikerül elrejtienie, ám a gazdasági válság nyomában kirobbanó vita megmutatja a dominánsan liberális kormánypárton belül létező egyéb (elsősorban konzervatív) irányzatok létezését és képviselőinek gondolati irányát. A liberálisok és a konzervatívok közötti polémia két kérdésben kulminál: a) a változásban inkább radikalizmusra vagy mérsékletre van-e szükség?; b) a változásoknak a pártpolitika, sőt a politikai rendszer egészére is ki kell-e terjedniük, avagy inkább a gazdasági szféra reformálására korlátozódjanak? A kormánypárti és az ellenzéki szabadelvűek végül is azért foghattak össze és lehettek sikeresek, mert *mérsékelt* és kisebb költséggel járó forgatókönyvet terjesztettek elő, mint a liberális kormánypárt *belső* konzervatív szakadárjai, illetve a dualizmus egész rendszerét elvető radikális ellenzék. Schlett szerint az ideológiai törésvonalak kiélezése szükségszerű és nagyfokú tanulóképességet jelez, és amikor 1875-ben megalakul a Szabadelvű Párt, az belül sokkal egységesebb, s a kormányzásra sokkal alkalmasabb, mint elődje.

1990 után a magyar parlamentben ilyenfajta világos ideológiai frontok és értékpozíciók nincsenek. A rendszerváltást követő első politikatudományi programelemzés is megállapítja, hogy éppen csak formálódóban lévő ideológiai álláspontokról beszélhetünk (Kovács–Tóth 1992). Természetesen a parlamenti pártok nemzetinek, liberálisnak, szocialistának, kereszténydemokratának nevezik magukat, de e fogalmak mögött nem állnak világos értéktartalmak. Talán a legkompaktabb ideológiai tartalma a *demokrácia* fogalmának van: a demokratikus értékeket övező konszenzus segít a szereplőknek, hogy stabilan elhatárolják magukat az előző rendszertől. A pártstruktúrának ez a megalapozása azonban nem tartós, hiszen 1994-től kezdődően lassú átalakulását regisztrálhatjuk. Míg a dualizmus kormány- és ellenzéki pártjai találkozni tudnak a *liberalizmus* értékeiben, addig az 1990 utáni demokrácia pártjait időben előre haladva egyre jobban megosztják a *demokrácia* értékei.

A dualizmus politikai elitje támaszkodni tud a reformkorban kialakult és széles körben elfogadott szabadelvű ideológiára; a politikusok kormányon és ellenzékben egyaránt *ezt* kívánják alkalmazni. Az 1990-ben induló demokráciának azonban nincs ilyen előzetesen kialakult és hasznosítható ideológiai készlete. A rendszerváltás időszakában túlságosan gyorsan és előzmények nélkül alakul ki például az *alkotmányos jogállam* eszménye ahhoz, hogy erre konszenzust lehetne építeni, noha a rendszerváltó elitben erős törekvés van arra, hogy a fentebb Bibó alapján „határoltnak” nevezett átmenetet konszenzuálisnak nevezze. Ám, hogy mennyire korán elkezdődik a rendszerváltás fogalmának és folyamatának alternatív értelmezése, azt jelezi, hogy például Pokol Béla már 1998-ben is teljesen a *mainstream* kánontól eltérő értelemben beszél, amikor megállapítja, hogy Magyarországon szélsőségesen konszenzusos demokrácia jött létre. Kérdés, írja: „Hogyan lehetett a 89-es forradalmi hevületben égő politikai közvélemény légkörében ilyen antiforradalmi politikai rendszert létrehozni!?” (Pokol 1998, 86.)

Természetesen meg is fordíthatjuk a kérdést: miért kellett volna megismétlődnie egy XIX. századi modellnek, amikor a XX. század végén, a XXI. század elején nyilvánvalóan mások a körülmények és a kihívások? Kétségtelen: az 1870-es években a magyar politika különleges szerencséje a kompakt módon rendelkezésére álló liberális ideológia. Ráadásul a liberalizmus megítélésében döntő, hogy – Magyarországon legalábbis – nem volt még kormányzati szerepben, ezért csalódnai sem lehetett benne. A korszak kormánypárti és ellenzéki liberálisai tehát az emelkedő liberalizmus jegyében fognak össze és hozzák létre válságelhárító új pártjukat.

Ellenben az 1990 utáni demokratikus rendszerben a liberális ideológia kezdettől támadások keresztüzében áll, amit csak erősít, hogy 1994 után az SZDSZ betársul az abszolút többséget birtokló MSZP mellé, kialakítván a „farok csóválja a kutyát” össznépi megítélését. A végső csapást pedig az jelenti a liberális ideológiának, amikor a második Gyurcsány-kormány idején az SZDSZ-t azonosítják a *neoliberalizmussal* vagy másképpen a megszorításokkal. Természetesen az, ami a hazai liberalizmussal történt, azért emelendő ki, mert 1990-ben Magyarországon a *liberális* demokrácia kiépítése volt a kitűzött cél. Ehhez képest a liberalizmus ideológiája nemhogy konszenzusteremtő lett volna (mint az 1870-es években), hanem kifejezetten megosztó.

Természetesen másfajta ideológiai konszenzus is létrejöhetett volna, mint például a *pluralista* minimálkonszenzus. A sokféleség elismerése, a mindenkori kisebbség jogainak felkarolása azonban az elmúlt húsz évben nem tudta összekötni a rivális feleket. A plurális demokrácia kultúrájának hiánya és szervetlensége miatt viszont a releváns szereplők még azt sem feltételezik egymásról, hogy *valamennyien* demokratikusak (ha a demokrácia más és másfajta felfogását képviselik is).

Egyetértve azzal a lehetséges ellenvetéssel, hogy a XXI. század elején a helyzet nagyon más, mint a XIX. század második felében, mégis megállapíthatjuk: a pártstruktúra „válságalkalmazkodását” lehetetlenné tette és teszi, hogy az ideológiák egymástól erőteljesen divergálnak, és a felek egyetlen ideológiát sem ismernek el legkisebb közös többszörös-ként.

A rendszerfaktor: a fennálló politikai berendezkedés fenntartásának és fejlesztettségének kérdése

Tézis: *Ahhoz, hogy a rivális felek között – a gazdasági csőd elkerülésére – pártpolitikai alku köttessék, szükség van a létező status quo-nak valamifajta egységes megközelítésére. 1873 és 1875 között a kormányés az ellenzéki oldal túlnyomóan egységes a rendszer teljesítményének negatív értelmezésében; 1994 után a rendszer megítélése a feleket végletesen szembeállítja egymással.*

Schlett István részletesen bemutatja, hogy az 1867-es kiegyezés megítélése (néhány évvel a dualizmus kezdete után) a közvélemény nagy részében rendkívül kedvezőtlen. A korszak politikusai között is szinte általános a vélekedés, hogy a kiegyezési rendszer súlyos zsákutcába került, aminek oka – többek között – a korrupció és a kormánypárt kormányzásra való alkalmatlansága. Természetesen a kormányzat politikusai nem azonosíthatóak a közvéleménnyel, és sokáig mást monda-

nak, mint a mérsékelt ellenzék, de a pénzügyek megrendítő állapotával tisztában vannak. Éppen a rendkívüli helyzet miatt alakul ki a kormánypárt soraiban is a rendkívüli retorika: a rendszerváltás retorikája. Ennek kapcsán két szempont igazán fontos: 1. A kormánypárti liberálisoknak saját pártjuk konzervatívjaival szemben is hangsúlyozniuk kell, hogy a rendszerváltásnak hol vannak a határai, s az nem lehet *totális* vagy *radikális* rendszerváltás. 2. Ugyancsak különbséget kell tenni a rendszer közjogi és politikai fogalma között. A kormánypárti és ellenzéki „rendszerváltóknak” úgy kell megfelelő pártstruktúra-változást előidézniük, hogy az a legkevésbé se érintse a dualizmus közjogi szerkezetét. Ez különösen a dualizmus második felével összehasonlítva érdekes (ezt a korszakot ebben a dolgozatában Schlett nem elemzi), amikor egyre erőteljesebben fogalmazódnak meg javaslatok a *közjogi* rendszerváltásra vonatkozóan is.⁵

A közös eszmei-ideológiai alapokon túlmenően tehát az 1870-es évek pártstruktúra-váltó elitjét összeköti a dualizmus gyenge hatásfokú politikai-gazdasági rendszerét illető erős kritika is. Az 1873–1875 között elhangzó kritika és önkritika azután beépül a Szabadelvű Párt kormányon követett politikájába, például a Széll Kálmán pénzügyminiszter által vitt adónövelő gazdaságpolitikába. Az adók szintjének növelése akkor mint az államháztartási hiány csökkentésének egy lehetséges eszköze jelenik meg, és Tisza Kálmán 15 éves kormányzásának végén sikerre is vezet.

A rendszer megítélését övező konszenzus a magyar rendszerváltó elit tagjai között talán csak a Kádár-rendszer megítélésében mutatható ki. Az állampárt puha diktatúráját párthovatartozás nélkül valamennyi rendszerváltó párt elutasítja, s – mint már leírtam – vele szemben a demokrácia értékeit részesíti előnyben. Az új demokratikus rendszer megítélésében azonban ilyen erős konszenzus nem alakul ki. Inkább ellenkezőleg: 1994 után a pártstruktúra kezdődő átalakulásában már annak van meghatározó szerepe, hogy az MSZP és a Fidesz egyre ellentétesebb diagnózist ad nemcsak az aktuális helyzetről, de a rendszerváltás folyamatáról és a létező *status quo*-ról is. Az értelmezéseknek ez a nagyon erős széttartása a Fidesz 1996-os programjával kezdődik, hiszen itt talán először fogalmazódik meg egy teljes – és a másik oldalától gyökeresen eltérő – világkép.⁶ De természetesen ebből nem az következik, hogy a Fidesznek kellene vállalnia a felelősséget mindazért, ami ezt követően történik. Az a narratíva, hogy „minden baj forrása a Fidesz

⁵ A hatalmas méretű korabeli irodalomból kiemelem Kalmár (1909) munkáját.

⁶ A program a Polgári Magyarországért címmel látott napvilágot.

profilváltása”, súlyosan leegyszerűsítő. Ugyanis a pártrendszer fokozatos átalakulásának logikája (amelynek első lépése a Fidesz pólusváltása) annak a szélesebb folyamatnak a része, amely az átmenet lezárásával függ össze. A diktatúrából a demokráciába történő átmenet idején (s így volt ez a demokratizálódás korábbi hullámában Dél-Európában is) mások a megoldandó kérdések, mint az átmenet lezárulásával. Ily módon az átmenet során inkább a közelmúltnak, azt követően pedig a távolabbi hagyományoknak növekszik meg a szerepe,⁷ s ez a pártstruktúrát is átalakítja. A nemzetközi irodalomban a 2000-es évek második felétől már sokat foglalkoznak az ún. *tortured past* (például: Wolin 2011; a történelmi múlt újraértelmezéséről: Toole 2007) jelenségével. A magyar jobboldal már ebben a múlthoz fűződő új kontextusban formálódik át a 2000-es évek elejétől, azaz korántsem csupán a „horthysta múlt” gazdag mintázata kerül előtérbe.

Mindezen folyamatok felerősítik a rendszervitát, ahelyett, hogy a különféle politikai erők számára a rendszerváltás és a létező demokrácia az egyetértés fix pontjai maradnának.

Ráadásul a politikai verseny 1990 és 2002 közötti ritmizálása is megváltozik 2006-ban. A 2002 előtti négy választást mindig más nyeri meg, viszont 2006-ban az MSZP egymás után másodszor is választási győzelmet arat. Mindez egy hagyományos nyugat-európai demokráciában nem lenne rendkívüli fejlemény, Magyarországon azonban – ahol 1990 után az egyciklusú kormányzás válik tradícióvá – annak számít, és a versenytársak közötti disszenzust erősíti. Ugyanis ezzel a politikai elit közötti interakcióikat valamilyen módon szabályozó – még létező – megegyezés is véget ér. Az egyes pártok között bármennyire is hiányzik az ideológiai hasonlóság, valamint a rendszer megítélésében való egyetértés, a kormányzás stabilitása mindegyiküknek fontos, hiszen egymást váltva kormányozzák végig a demokrácia első négy ciklusát. A Fidesz 2006-ban nem tud visszatérni a hatalomba, az MSZP „váratlan” második ciklusa megbontja ezt a hallgatólagos megegyezést, s ezáltal az egész pártstruktúrát új kihívás elé állítja.

Ellentétben az 1873 utáni időszakokkal – amikor minden mérvadó erő át akarja alakítani a rendszert –, 2006 után a rendszer-átalakítást (a megromlott pénzügyi mutatókra, az államháztartás állapotára és nyugat-európai kritikákra hivatkozva) a baloldali-liberális kormány tervezi, miközben a jobboldali ellenzék a rendszer (pontosabban a *társadalom*) védelmezőjeként lép fel. A nagy gazdasági kihívást a jobboldal kezdet-

⁷ Spanyol vonatkozásban nagyon érdekesen számol be erről Torres (2006) tanulmánya. A múlt politikai célú felhasználásáról lásd még: Hartog–Revel 2006.

ben a baloldal ármánykodásának tekinti, és ezért utasítja el (mint láttuk) a miniszterelnök egységre és összefogásra történő felszólítását. A jobboldal tehát magát a baloldalt *azonosítja* a rendszerrel, és támadja azt már a 2010. évi választások előtt is. A választásokon alulmaradó bal- és liberális oldal pedig 2010 óta a rendszervédelem letéteményeseként lép fel. Ilyen szerepfelfogások mellett nem tekinthető meglepőnek, hogy a felek számára a folyamatosan növekvő gazdasági kihívás és kockázat nem jelent késztetést álláspontjaik felülvizsgálatára. A Fidesz „rendszerellenességéből” a bal-liberális kormányzatoktól megörökölt intézményes rend „forradalmi” lebontása, a bal-liberális oldal „rendszervédelméből” az új rezsimmel szembeni totális ellenállás következik.

Végeredményben az 1990-ben induló új demokrácia pártstruktúrája látszólag élesen elkanyarodik a Schlett-modellben bemutatott mintától. Hiszen míg az 1870-es években a problémák felismerése nyomán pártfúzió, addig itt a pártok még élesebb elkülönülése, illetve az ellenállás új közegeinek megszervezése történik. Ám az ellentét csak látszólagos. A magyar választók a 2000-es évek végére – az együttműködésnek nem lévén meg a feltételei – a jobboldalt bízzák meg azzal, hogy – a válságkezelés egy lehetséges módjaként – a domináns párt fölényére alapuló pártstruktúra kereteit lefektessék. Mivel azonban ez a megbízás a választóktól, és nem a politikai riválisok megegyezéséből származik, hatálya csupán addig tart, amíg a mai ellenzék ezt nem tudja kikezdeni.

Következtetés

A fenti tanulmányban Schlett István jelentős dolgozatát alapul véve a magyar pártstruktúra-átalakulás két útját mutattam be és hasonlítottam össze. A két folyamat időben egymástól nagyon távol esik, mégis megkockáztattam összehasonlító elemzésüket. Schlett írásától ösztönzést kapva két utat különböztettem meg: 1. Amikor a pártok – az ország érdekeire hivatkozva – képesek megegyezni egymással. 2. Amikor a pártok – szintén az ország érdekeire hivatkozva – nemhogy közelebb kerülnének egymáshoz, de minden korábbinál erősebben kiélezik ellentéteiket. 1873 és 1875 között az előbbi, 1994 után s különösen napjainkban az utóbbi történik.

Igyekeztem bizonyítani, hogy az előbbi modellben két fontos okból sikerül a megegyezés: a) mert van egy a politikai ellenfeleket összefűző, közösen vállalható ideológia (liberalizmus); b) mert a riválisok a fennálló politikai rendszer rossz teljesítményéről is hasonlóan gondolkodnak. Kimutattam, hogy az 1990-es rendszerváltás pártjainak későbbi

megegyezését sem bármiféle közös ideológia, sem a demokratikus rendszer teljesítményének hasonló megítélése nem segíti; ellenkezőleg: ideológiai és rendszerszintű szembenállások feszülnek közöttük.

A dolgozatban nem bontottam ki, ugyanakkor nagyon fontosnak tartom a – nevezzük így – *együttműködési hagyományok* hiányát, ami végül is behatárolja a rendszerváltás utáni pártpolitikai elit problémamegoldó képességét. Nem azt állítom, hogy ezek a hagyományok valamikor megvoltak, aztán később „elvesztek”, azt azonban igen, hogy együttműködési technikák kialakítására és karbantartására kevés figyelem fordítódott az elmúlt két évtizedben. Ezek az együttműködési technikák nem ugyanazt jelentik, mint például a rendszerváltást segítő s a maguk idején hasznos megállapodások (például a paktum). Formális megállapodásban a rendszerváltó erők mindig is erősek voltak, ám 2006 után ez a korábban viszonylag sikeres formális együttműködés (például az egyciklusú váltógazdálkodás fenntartásában) már nem elegendő, új, a korábbiaktól eltérő minőségű közös teljesítményre volna szükség. Am éppen ellenkezőleg: a 2006 után kialakuló heves politikai versenyben ismét arra lesz magyarázat, hogy ez az együttműködés miért marad el. Végeredményben, ha a pártstruktúra átalakításának „1875-ös útja” lehetetlen is, kerülő úton mégiscsak valami hasonló történik, mint akkor: egy „1875-ös típusú” domináns párt egymagában ragadja magához a hatalmat, és próbál választ adni a politika és a gazdaság által fölvetett összes akut problémára.

Irodalom

- Bibó István 1986: A magyar demokrácia válsága. In uő: *Válogatott tanulmányok II.* Budapest, Magvető.
- Cieger András 1998: A kormányférfi. A dualizmuskori kormányzati politika egyes kérdéseiről. *Századvég*, 11. szám, 1998. tél, 3–24.
- Cieger András 2001: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég*, 20. szám, 2001. tavasz, 95–120.
- Cieger András 2011: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországnán 1876–1918.* Budapest, Napvilág.
- Csávolcszky Lajos 1873: *Ami a baloldalon történik.* Budapest, Aigner.
- Csizmadia Ervin 2009: A magyar pártfejlődés történelmi perspektívában: Új hipotézisek. *Politikatudományi Szemle*, 18., 2009/4., 7–33.
- Csizmadia Ervin 2011: Értelmezzük újra Bibót! *Hvg.hu*, 2011. augusztus 1., http://hvg.hu/velemenypublicisztika/20110801_bibo_istvan_csizmadia_ervin_nem_felni?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201111, utolsó letöltés: 2012. február 5.

- Csizmadia Ervin 2012: Kormányzati ciklusok és ciklusváltás. Miskolc, Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi Intézet (megjelenés előtt).
- Grzymala-Busse, Anna 2002: *Redeeming the Communist Past: The Regeneration of Communist Parties in East Central Europe*. New York, Cambridge University Press.
- Gyurcsány Ferenc 2008: Megegyezés. *Népszabadság*, 2008. augusztus 29., <http://www.nol.hu/archivum/archiv-504733>, utolsó letöltés: 2012. február 5.
- Hartog, François – Revel, Jacques (szerk.) 2006: *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan.
- Kalmár Antal 1909: *Új dualizmus*. Budapest, Rényi Károly.
- Kovács Éva – Tóth István János 1992: Ki mit mondott 1990-ben? Választási programok tartalomelemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1., 1992/1., 99–124.
- Kozári Mónika 2005: *A dualista rendszer 1867–1918*. Budapest, Pannonica.
- Oláh Gyula 1908: *Az 1875-ik évi fuzió története*. Budapest, Franklin.
- Orbán Viktor: Megőrizni a létezés magyar minőségét. *Nagyítás*, 2010. február 17.
- Pokol Béla 1998: A politikai demokrácia problémái. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve 1998*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. 78–89.
- Schlett István 2007: Válságkezelés, rendszerváltoztatás vagy a pártstruktúra átalakítása? Politikai dilemmák és válaszok az 1873–1875-ös pénzügyi válság idején. *Közgazdasági Szemle*, 54., 2007. február, 142–166.
- Szente Zoltán 2011: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után*. Budapest, Atlantisz.
- Torres, Pedro Ruiz 2006: A történelem politikai felhasználásai Spanyolországban. In Hartog, François – Revel, Jacques (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan. 113–138.
- Tóth Csaba 2001: A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya. *Politikatudományi Szemle*, 10., 2001/3., 81–104.
- Toole, James 2007: The Historical Foundations of Party Politics in Post-Communist East-Central-Europe. *Europe-Asia Studies*, 59., 2007/4., 541–566.
- Wolin, Richard 2011: The Ghost of A Tortured Past: Europe's Right Turn. *Dissent*, 58., 2011. tél.

Balázs Zoltán

Két választás Magyarországon

*Mikszáth és a reménytelen remény**

Hogy Mix „nem képmutató, hanem naivan kópé” volna? Nem látok tisztán. Ehhez mégis mintha túl értelmes lenne, mert ostobának nem találok. *Mennyire „képmutató” egyáltalán a tipikusan „korrupt” mentalitás? Nem lényege-e a jellemnek egy olyan Angefaultheit-ja [rothadtsága], mely az ítéletet mint értelmi funkciót is súlyosan megsebzí, s ily módon, szemben a szárazan tiszta „képmutatással” és a primitív, vak „naivság”-gal, a hamis jóhiszeműség faszcinálóan komplex és különlegesen undorító lelkiállapotát nemzi? De azt hiszem, emellett volt M.-ban valami ha nem is éppen az „óriás”-ból, de mégis valami derengése a „nagyság”-nak, tehát korrupciója mögött valami kristálytiszta, megtámadhatatlan eleme a fájdalomnak és tragikumnak. Ezért távolról sem csupán cinikus apologétája a posványban rőfögő sertésnyájnak ... és hiszen ezért olvasható egyáltalán! De naivság-e ez? Aligha. Inkább Jókait menti ki valamennyire butaságának és jellemhiányának gödréből valami igazándi, angyali naivság. De vannak más kvalitásai is: valami gazdagság, élményközvetlenség, oly fantázia, mely szerintem igazi stb. Míg viszont Mixli okos ember volt, bölcselőnek sem egészen utolsó! Kolnai Aurél levele Menczer Bélához, 1955. december, kiadatlan kézirat, helyesírásán igazítva.*

* Mikszáth Kálmán nem foglalkozott sem a politikai filozófia kérdéseivel, sem kora sajátos politikai dilemmáival, így bizonyos indoklást igényel, hogy miképpen kerül egy róla szóló esszé a Schlett István munkássága előtt tisztelgő lapszámba. Nos, az egyik indok szakmai jellegű. Schlett professzor a politikai gondolkodás történetét írta és írja, márpedig Mikszáth nemcsak gondolkodó politikus – képviselő – volt, hanem íróként és újságíróként is kedvenc témái közé tartozott más politikusok jellemzése, illetve valós és fiktív politikai események leírása, kommentálása. Voltaképpen éppen az az érdekes vele kapcsolatban, hogy miért *nem* vett részt a szűkebb értelemben vett elvi politikai vitákban (az állam-egyház elválasztásának kérdését talán leszámítva). Az alábbi írás erre valamilyen, persze az elemzett szöveghez kötött, tehát vállaltan korlátozott érvényességű magyarázatot kíván adni. De van egy másik indok is: Schlett István töprengő, komoly morális érzékenységről tanúskodó habitusa kifejezetten ilyen, töprengő és a morális kérdéseket feszegető esszéire inspirált. Mikszáth „rejtélye”, amelyet a mottó is hangsúlyoz, amúgy régebb óta foglalkoztat, kiváltképpen Sajó András kitűnő, főleg gondolatébresztőként kitűnő írásának olvasása óta (A bűnös megbocsátás bája, *Világosság*, 1997/9–10., 109–119).

A könyv és hatása

Vannak könyvek, amelyek nem érik el a céljukat, helyesebben nem töltik be hivatásukat. Nem azért, mert nem olvassák őket, éppen ellenkezőleg: azért, mert olvassák őket, csak éppen rájuk rakódik az iskola és a tudomány összes bevett sallangja, kánonná emelt értelmezése. De az is lehet, hogy magával a könyvvel van valami baj.

Szerb Antal írja, hogy Jonathan Swift *Gulliverje* a legnagyobb szatíra ugyan, amelyet az emberről valaha írtak, mára azonban jobbra ifjúsági és gyermekolvasmány lett, a sors fintoraként a legnagyobb fintorgóval szemben. Főleg a törpék és az óriások országának története és viszonyai ismertek, afféle biedermeier babaházmeseként. Gullivert azóta is legfőljebb rajzfilmfiguraként filmesítették meg, noha alakja az irodalomban olykor föl-fölbukkan (nálunk Karinthy Frigyes *Capilláriájában* és Szathmári Sándor *Kazohiniájában*). Pedig Swift ádáz, sőt, féktelen és igazságtalan, gyilkos és kíméletlen bírálata már-már a romantika zabolátlan szenvedélyünnepét idézi, egy Kolhaas Mihályét vagy egy Marx Károlyét. Kolhaas természetesen mániákus igazságkeresőként alteregója Swiftnek, Marx pedig az elállatiasodott proletártól való visszaborzadóként alteregója Gullivernek, aki ugyanígy – csak persze minden föl-szabadító szándék nélkül – iszonyodott a jehuk rettenetes látványától.

Swift szenvedélyeit – a fölháborodást és az undort – a sima, kicsiszolt, szenttelen és társasági stílus azonban lehűti, ha éppen nem megfagyasztja. Az eredményt nevezhetjük sistergő ellentétnek éppúgy, mint mozdulatlanságba dermedt torz akrobatikának, amelyet föloldani mindenesetre csak rendkívüli módon lehet. Így vagy a fejünket csóváljuk, vagy nevetünk, de föltétlenül jól szórakozunk, holott sírnunk és szégyenkeznünk kellene. S a könyv sorsa beteljesedik. A nagy szatírából komédia lesz. Nem molière-i, ahol a nevetés nevel és épít, legalábbis a szerző szándéka szerint. Kinevetjük, akit ki kell nevetnünk, morális fölányban érezvén magunkat vele szemben, és megerősödve az erkölcsi normák győzelme láttán; ugyanakkor remélhetjük, hogy szégyene, lelepleződése neki is használ majd. Molière tanmesét ír komédia keretében, azaz világos erkölcsi keretek között dolgozik. Swift azonban nem akar nevetetni és nevelni. Úgy látszik, ő maga nevet, de rajtunk, ideértve erkölcsünket is: szerinte nevelhetetlenek vagyunk, reménytelenek, elátkozottak és bolondok. Mindehhez fapofát ölt. Jeges iszonyattal leöntött nevetés: nem csoda, hogy ezt a koktélt nem veszi be az ember gyomra csak úgy. Marad a kellemes szórakozás, afféle állatkerti séta, olyasmi, amit Babits szerint Jónás is átélt: „Jónást meg egy cifra oszlop / tetejébe tették hogy szónokoljon / és jövendölje végét a világnak.”

Persze nem is olyan ritkaság, hogy prófétából bohóc lesz, vagy bohócból próféta, a két hivatás nincs egymástól nagyon távol. Az azonban erősen kérdéses, hogy a bohóc nevetése – rajtunk – közönyt, kétségbeesést, fölháborodást, undort vagy elnézést, megbocsátást, netán reménykedést fejez-e ki. Swift nevet rajtunk, de nevetése biztosan nem megbocsátó, nem reménykedő és nem is közönyös; ám nem is okoz bennünk szégyent, nem hoz zavarba és nem ejt kétségbe. Szórakozunk rajta, mint a ninivei udvar Jónáson.

Mégis van valami baj a könyvvel.

A továbbiakban nem Swifttel foglalkozom, de a problémát, a zavarba ejtést rajta keresztül könnyebb vázolni és elemezni. A probléma ugyanis speciálisan magyar kontextusbeli, de azért az emberről szól: talán erre utal Kolnai, amikor Mikszáthot enigmatikusnak és a bölcsélet számára is érdekesnek tartja. Róla van ugyanis szó, s persze szinte minden írásáról. Az egyszerűség kedvéért azonban csak egyre, a *Két választásra* összpontosítok.

A két történet nem egyszerre keletkezett, de mindkettő logikája, struktúrája, alappóénja ugyanaz: Katánghy Menyhért törvényes, jogszerű, a kor mércéi szerint demokratikus, mégis svindliszágú, mélyen manipulatív, egoista indítékú megválasztása mamelukká. Az író maga is képviselő, s a történetek keretétül éppen ez szolgál, így végső soron egy – bár fiktív – padsortársa kalandjait meséli el. Teljes közösséget kell tehát vele vállalnia, és semmi nem utal arra, hogy saját megválasztása érdemben más logika, más erkölcsi és politikai szempontok szerint történt volna. S valóban, Mikszáth soha, egyetlen percig sem tagadja meg a közösséget azokkal, akikről ír, miközben egyetlen hibájuk, egyetlen tisztességtelen gondolatuk, cselekedetük sem marad titokban. Mikszáth nem egyszerűen a nagy mesélő és adomázó, hanem a kvintesszenciális pletykafészek is. Van ugyanis valami tisztátalan, szemérmetlen abban, ahogyan az övéiről szól. Így hát mi, a hallgatók és olvasók persze nevetünk, vagy inkább kuncogunk, de enyhén rossz szájjal, cinkosan vagy fészengve. Mintha megrontana, korrumpálna minket, zavaros folyó örvényébe húzna, amelyben nincs és nem is lehetséges a megtisztulás. De hát nem maga az élet ilyen szövevényes, zavaros, amelyben csak véletlenül találkozunk tisztább foltokkal (tisztá folt – van ebben valami bizarr...)? Nem szükséges velejárója-e az életnek a pletyka, a kibeszélés, amely voltaképpen csak előszobája a deliberációnak, a felelős mérlegelésnek, az oknyomozásnak, a szempontok, érdekek és értékek súlyozásának? Van egyértelmű határvonal pletyka, viccmesélés, adomázás, ugratás és tárgyalás, egyeztetés, emelt társalgás, értékelvű vita között? Esetleg az, hogy az előbbi – a mikszáthi – megoldás a kritikátlan közösségvállalásból indul ki, s nem is hajlandó az egyetemes ész ítélőszéke

elé vinni magát a közösségvállalást; míg az utóbbi fajta diskurzusok az egyetemes, persze kommunikatív ész tekintélyén kívül semmit sem ismernek el (legfőljebb az érdekegyeztetés hatalmi logikáját, de ahhoz is kell valamilyen általános tisztelet)? A kérdések sorjáznak, a tanulság ugyanaz, mint amit Swiftnél láttunk. A könyvre, a történetre mintha nem megfelelő módon reagálnánk. Swiftnél föl kellene háborodnunk, és szégyenkeznünk, s mégis szórakozunk. Mikszáthnál szintén föl kellene háborodnunk, szégyenkeznünk, igaz, nem föltétlenül vele, hanem talán miatta, s mégis szórakozunk, lefegyverezve és elandalítva.

A *Két választás*, no, meg Mikszáth dilemmái közismerten túlmutatnak önmagukon. Kevés ellentmondásosabb eseménye, döntése van a magyar történelemnek, mint a kiegyezés. Amúgy egymással szinte semmiben egyet nem értő politikusok és értelmiségiek között gyakran egyedül abban volt és van egyetértés, hogy a kiegyezés következményei katasztrófálisak voltak, mégpedig elsősorban a mikszáthi értelemben: végletesen hamis, zavaros és zavarba ejtő, morálisan korrupt politikai és közéleti világot hoztak létre, amelyben mindenre lehetőség volt, kivéve a tiszta, őszinte, tárgyyszerű, a nemzet sorskérdéseire fókuszáló vitára. A tisztaság és az őszinteség kívánalmait képtelenség volt érvényre juttatni egy végletesen érzelmi és illuzórikus politika keretei között. Így a kérdés nemzeti sorskérdés is. Mikszáth vajon része a történetnek, s kortünet, vagy már maga a diagnózis a terápia csíráival?

Közösségvállalás és színház

Gondoljuk először végig a Swift és Mikszáth közötti legnagyobb különbséget! Swift félreérthetetlenül megtagadja a közösséget az emberiséggel (legfőljebb a *negyedik utazás* utolsó lapjai támasztanak ez iránt némi kételyt).¹ Mikszáth viszont, ahogy emlékeztettem, nemcsak egzisztenciális döntésként, hanem író-résztvevőként, vagyis önmagát is beleillesztve meséli el a Katánghy-történeteket. A második választás kerettörténetében fölbukkan egy másik, szintén új képviselő, bizonyos Kapuczán, aki a hatalom, a befolyás, a hiúság mámorában szabályosan szédeleg (ő hozza a hírt arról, hogy Katánghy minden ellenkező előjel ellenére mégsem bukott ki a parlamentből). A szerző egyáltalán nem utasítja rendre, nem mutat neheztelést vele szemben, csak magá-

¹ Ahol a lovak – a nyihahák – országából visszatérő (visszahurcolt?) Gulliver a félállati jehuk emlékeitől eltelten komikus iszonnal és borzadállyal viszonyul az őt megmentőkhöz, jóakaróihoz, családjához.

ban tesz néhány cinikus megjegyzést, kiszólva az olvasóhoz. S ez itt a lényeg: Mikszáth az olvasóval vállal közösséget, nem a pártjával, nem a képviselőtársaival, még csak nem is a kormánnyal. De milyen olvasóról van itt szó?

Mi volna belőled, magyarom, ha a sok értekezleten, ankéten, választmányi, bizottsági és tudja Isten, miféle ülésen ki nem beszélhetnéd magadat, nem panaszkodhatnál, nem lelkesedhetnél? (Mikszáth 1972, 158.)²

Arról az olvasóról van hát szó, aki maga is része a rendszernek, aki egyrészt ítélője, másrészt azonban elszenvedője vagy inkább részese annak a világnak, amelyet el kellene ítélnie. S olvassuk tovább:

Hiszen az egész választásnak ez a sok tanácskozás, taktika, ravaszkodás a charme-ja a közönségre nézve, nem maga a győzelem. A megválasztott nagy férfiú többé nem olyan érdekes, mint volt, *félig már el van használva*; mert a tömegek mindössze kétszer örülnek egy kedvelt embernek: először, amikor *fölemelhetik*, és másodszor, amikor *letaszíthatják*... (Uo., kiemelés az eredetiben.)

Olvasóból választó, vitázóból tömegember, a politikából tömegigény-kielégítő műsor, színház, a politikusból *közszereplő*, színész lesz. Mikszáth, az író azért fogad el politikai stallumot, mert a két szerep voltaképpen nagyon közel van egymáshoz: mindkettő szórakoztat. Az író kiszól az olvasóhoz, de tulajdonképpen nem is az író, hanem már a politikus, éspedig a választójához. Van persze valahol felelősség és vezetés is, a parlamentet működtetni kell, a kormánytöbbséget mindenáron biztosítani kell, de ezek Mikszáth szerint mellékes körülmények, hiszen a siker soha nem lehet kétséges, legföljebb az eszközök változnak. Nincs ebben semmi manipulatív. Ez maga a dolog, így nincs is mit leleplezni. A választási cirkusz valóságos és megváltoztathatatlan igényeket elégít ki, s ezeket ugyanúgy nem lehet leleplezni, mint ahogy az előítéleteket sem változtatja meg az ellenérv, a vakhittet a cáfolat, a statisztikát a másik statisztika. Nem azért írjuk meg a két választást, mert azt akarjuk, hogy ezentúl másként legyen, hanem azért, hogy gyönyörködjünk önmagunkban. A történetet nem Mikszáth írja hát, hanem az ő magyarja, olvasója, választója. A történetnek talán a legtöbb mulatságos fordulata, jelenete, bemondása ezt a megjósolható,

² A használt kiadás: Mikszáth Kálmán 1972: *Két választás Magyarországon*. Budapest, Szépirodalmi.

átlátható, mégis mindig meglepő reakciót, az önmagunkban való gyönyörködést illusztrálja. A szereplők voltaképpen tudják, hogy át vannak verve, s akik átverik őket, ugyanúgy tudják, hogy csak azért lehetnek sikeresek, mert „áldozataik” nem fognak rajtuk számon kérni semmit. Nincsenek elvek, mindenki egyszerűen élvezi a helyzet adta váratlan lehetőségeket, az érzelmek kavalkádját, a gesztusokat.

Röskey [a polgármester] összeresztette. Ah, mennyi művészet volt ebben a konsternációban! A két kezét leeresztette csüggedten, a szeméit lehunyta félig, aztán egy fél lépést tett hátrafelé. [...Majd...] égre emelte a szeméit, aztán levette a pápaszemét, egy fekete tokba téve. Tudta, hogy szeméi átnedvesednek nemsokára, és azt akarta, hogy lássák. [...A szónoklatok után...] a nagy ember az éljenzés ideje alatt némileg magához jött, lassú, ünnepélyes, úgynevezett Lendvai-lépetekkel a dobogóig lépdelt... (I. m., 160–162.)

A históriának, a magyar nemzet szent hagyományainak sem jut egyébf szerep, mint a kulisszáé:

Kozsehuba úr most újra visszakanyarodott őseihez (illetve a mieinkhez), turkálván a történelemben, oly otthonosan, mintha a saját Wertheim-szekrénye lenne. (...) A szónok pedig folytatá: „De menjünk tovább” – s az emberek föllélegzettek, mert nagyot lépett le, Béli Pálig. – Zsebre vágott a kujon vagy hatszáz évet – súgta Bernolák Nep. János, pápai kamarás a szomszédjának. (I. m., 160–161.)

S ezt mindenki tudja. A politika színészet, színház, de hát ki hiszi valósnak a színházat? A néző nevetni vagy sírni megy, s vagy megnevetetik, vagy megríkatják.

Mikszáth ezek szerint szórakoztatóipari vállalkozó, egy húron pendül az olvasóval. Nem hazudik, nem téveszt meg, s nincs is az a magyar otthon, amelyben ne volna azonnal otthon. Hogy úgy mondjam, számára minden magyar otthon házi Wertheim-szekrény.

Kritika?

A politika színház, vagy csak a kiegyezés Magyarországá az? Amellett, hogy Mikszáth közösséget vállal mindenkivel, aki szembejön vele, és pedig hetedízigen, azért nagyon kényelmetlen is tud lenni. Ha kérdései, megjegyzései viccesek is, nem lehet egészen elütni őket. A szo-

kásos észrevételeken hamar túl lehetünk. Vannak elgondolkodtató szociológiai megfigyelései, ezek legfontosabbika kétségkívül a dzsentrifanyatlása és svihákká aljasulása – Katánghy Menyhértben nem sok rokonszenves vonást találunk, de egész pereputtyában sem sokkal többet –, ugyanakkor olyan értékek fenntartása, amelyeket semmilyen új társadalmi réteg nem lesz képes hordozni (mindenekelőtt a pénzzel szembeni nagyvonalúság, bizonyos elegancia, hidegvér, politikai ösztön és még vezetni tudás is). A vonzó vonásokat mindenesetre messze háttérbe szorítják a taszító és végzetes tulajdonságok, s ezek leltározásában Mikszáth kíméletlenül akkurátus, ha – műfaji okokból – nem is olyan tömör, mint Swift a maga angol és európai társadalmainak kegyetlen kifigurázásában. A túlélési ösztön sok mindent megmagyaráz ugyan és ezt-azt még ment is, de a szegények pénzének elsikkasztását – lásd Kovinyi gazdagságának alapját – aligha.

Egy másik kritikai csoportba sorolhatók a politikai intézmények világgával kapcsolatos észrevételei, a választási trükkök és maga a választási eljárás, a mamelukság, a választók politikai preferenciáinak avítttsága és primitív jellege, a valódi politikai súly hiánya s ennek következtében a közélet színházzá válása, vagyis az, amit fentebb otthonosságként és közösségvállalásként jellemeztem, de itt tekinthetjük gúnynak és iróniának is, ha föltesszük: Mikszáth talán nem egészen politikai nihilista, s volt valami magasabb eszménye is a politikával vagy a kiegyezés politikájával és társadalmával kapcsolatban. Igaz, hogy erre semmilyen szövegszerű hely nem látszik utalni, így csak közvetetten, másodlagosan lehet arra következtetni, hogy ha valamit ha szelíden is, de kíméletlenül gúnyolunk, akkor csak van *komoly* gondolatunk is. Egyéb – társadalmi, politikai, filozófiai, esetleg vallásos ihletésű – jelölt híján egyetlen lehetőségünk marad arra, hogy Mikszáthot ne tekintsük teljesen nihilistának, s ez nem más, mint az etikai bírálat. Igaz, a szerző itt sem könnyíti meg nagyon a dolgunkat. A tapintat fontos erény, de mit gondoljunk erről?

A viselős asszonyt és a női erények felforgatásában dolgozó férfit határtalan kímélet illeti, a nemzeti káté szerint. (I. m., 84.)

Ráadásul a mondás még tetézhető is, *pace* Mikszáth, hiszen szerinte az asszonyok sem föltétlenül a hűség szobrai, így az ő modorában akár hozzá is fűzhetnénk, hogy „s persze ez a munka ritkán hiábavaló”. Ám így az etikai bírálat az első pillanatban frivolitássá silányul, s kicsorbul. *Angefaultheit* – írja Kolnai a mottóban –, azaz valamilyen rothadtság, tisztátalanság lengi körül a mikszáthi etikai megjegyzéseket. Ehhez képest Swift, aki szintén nem terjeszt elő társadalomreformeri

vagy politikai programot, legalább bírálóként félreérthetetlen. Számára *whigek* és *toryk* egyaránt viszolyogtatóak, s nincs az a magasabb rendű társadalmi hivatás, professzió, amelyről ne szedné le a keresztvizet. Sőt, elsősorban éppen a legnagyobb becsben állókról szedi le. S mind- ezt azért teszi és teheti, mert indokolt és alapos erkölcsi fölháborodás van mögötte. Swift az örök erkölcsi törvény nevében mond ítéletet az emberiség fölött.

S Mikszáth? Ahogy írtam, nála sincs társadalmi vagy gazdasági program, nyoma sincs Széchenyinek vagy Kossuthnak, nincs nemzetstratégia, nincs politikai reform, így egyedül és kizárólag a morális értékelés jöhet szóba, akár az emberiséget, akár a kiegyezés magyarjait tekintjük alanynak. Mikszáthnál is meg kellene tehát keresnünk az örök törvény és az erkölcs tekintélyének képviselőjét. De míg Swift szatirikus, addig Mikszáth a velejéig ironikus – ha ugyan nem frivol és cinikus. Nincs az az erkölcsi norma, amelyet – helyeslése mellett – ne tenne azonnal idézőjelbe. Mentheti-e valami Mikszáthot az erkölcsi nihilizmus vádja alól?

Az irónia mindenesetre nehéz műfaj, a cinizmus nihilizmusa és az erkölcsi épülést szolgáló direkt humor (lásd Molière-t) között egyensúlyoz, ahogy Kierkegaard óta látjuk. Minden irónia valamilyen relativizálás, megkérdőjelezés. Mikszáth kétségkívül az egyik legprovokatívabb szerzőnk, egyetlen lehetőséget sem mulaszt el, hogy kínos kérdéseket tegyen fel nekünk, ha kedélyesen is; s nincs még egy írónk, aki ennyire kínosan kerülné, hogy bármilyen választ sugalljon. A mikszáthi pozíció úgyszólván bevehetetlen. Talán ezért is nevetünk rajta: voltaképpen feszengve, kínunkban. Nem csoda, ha oly gyakran csak kézlegyintéssel intézzük el a dolgot.

Vagy éppen visszadobjuk a labdát, mondván, hogy Mikszáth hozzáállása nem is több, mint egyszerű és könnyed relativizálás. A sokszor egymondatos reflexiók nemigen haladják meg azt a szintet, amit a már említett pletykázás során csinálunk; miért is kellene vele mélyebben törődnünk? Mosogatunk, borotválkozunk, megisszuk a reggeli kávé, s közben ítéletet mondunk a világ fölött. Kritizálunk, jobban mondva kritizálgatunk. Persze hogy van ebben valami nevetséges, felületes, tisztátalan, hol önfelmentő, hol hiú, hol kegyetlen, hol cinikus, hol dölyfös vonás, motívum, de olykor megértő, elnéző, megbocsátó, jóindulatú, együtt érző, türelmes gesztus, motívum is. Végtére is ezek az erkölcsi gondolkodás szálai, csipjei, atomjai, kinek mi tetszik, hiszen mi egyéb volna? S Mikszáth nem fél ezeket szóvá tenni. Sőt: csak ezeket teszi szóvá. Adomázik. Adomázik?

Nem mondhatjuk, hogy az erkölcsi mérlegelés, reflexió mindennapi fenomenológiájának különösebb irodalma volna. Ahogy jeleztem,

nem áll rendelkezésünkre kifinomult filozófiai apparátus ahhoz, hogy világos határvonalakat húzzunk meg felületes és felelőtlen, valamint átgondolt és felelős erkölcsi ítéletek között. Vállvonogatás és fejvarkarás között. Ezt az apparátust nem is fogom kialakítani itt, pusztán fölvetem, hogy Mikszáth maga is bizonytalannak látszik saját világának szereplőivel kapcsolatban. Legalábbis nem zárja ki, hogy hősei, bár erkölcsi lényeként súlytalannak látszanak, azért valahol tudják, hogy van morális világ, léteznek morális súlyok, erények és hibák; s ez a tudás nem merőben könyvszerű, idézhető, mechanikus, hanem életteli. Az erkölcsi tudás nem merül ki aforizmákban, egymondatos tanulságokban. François de La Rochefoucauld az etikát szellemességek stilizálta, Baltasar Gracián házi bölcsességekké oldotta, Benjamin Franklin életvezetési tanácsadást alapított rá. Mikszáth hősei nem lépnek túl mindezen. De nem mondhatjuk, hogy szükségtelen vagy haszontalan a szellemesség, a házi bölcsesség, az életvezetési tanácsadás vagy akár – mondhatjuk ki – a pletyka, mert gyakran látszólag nincs is többre szükség. Jól elvagyunk a magunk szörnyeteivel, amíg azok *kicsik*. A kiegyezés Magyarországon lehetett pletykálni, lehetett adomázni, lehetett nevetni és sírni; s voltak ugyan baljós előjelek, mint Tiszaeszlár, de a józan, közönséges konyhai ésszel még úrrá lehetett lenni rajtuk. Így hát nem Mikszáth tehet róla, hogy amikor a Gondviselés megemelte a tétet, 1914-ben Európa, 1918-ban pedig a magyarok számára, ez az erkölcsi fölkészültségi állapot tökéletesen elégtelennek bizonyult. Nem állítom, hogy Mikszáth akár csak megsejtette volna mindennek a horderejét. De látjuk, ahogyan hősei, szereplői, olvasói, választói és saját maga is vergődik a morális súlytalanság állapotában, ám aligha annak tudatában. S ebben a vergődésben Mikszáth mégis érzékel és érzékeltet valami makabrikus, zombiszerű, ijesztő és rettenetes véget, véglehetőséget, a kisember álarca mögött fölsejlő fenevadat, amiről aztán Karl Kraus meg Ödön von Horváth fog mindent elmondani. Az örök kispolgár és az örök dzsentri erkölcsi horizontja összeolvad, s rajta már a világháború ágyúinak torkolattüze sejlik föl.

Ott tartunk tehát, hogy a mikszáthi erkölcsi álláspont – a swiftivel ellentétben – azért ironikus, mert a szereplők erkölcsi fölkészültsége, teherbíró képessége minimális. Maradjunk még egy pillanattig ennél a kicsiségnél, ennél a súlytalanságnál! Az újjáválasztásért küzdő Katángy (és társai) meghunyászkodása a miniszterelnök előtt; a férfitársadalom szolidaritására hivatkozó (és egyben egyetlen) érve; a házasság mint kizárólagosan anyagi érdekszövetség – mindezekben és sok más példában van valami nem egyszerűen visszataszító vagy elítélendő, hanem súlytalan, komolytalan, mellékes és törpeszerű. A morális ítéletet elsősorban nem a közvetlen törvényszegés, a normák áthágása váltja

ki illetve alapozza meg, hanem a gondolkodás és a habitus kisszerűsége, szeszélyessége, elviselhetetlen könnyűsége. Nem az a tét, hogy Katángy árt a demokratikus ethosznak; hogy lehetetlen évrre hivatkozni; hogy a házasság mindig csak tiszta szerelem kérdése legyen. Elsősorban mindig arról van szó, hogy a szereplők között nincs nagyság, nincs fajsúly, nincs jellem. Ez a színház csak komédiát játszik. S ha egy színházban nem lehet tragédiát játszani – ha már egyszer az a véleményünk, hogy a politika mindenképpen színház –, akkor az valójában még csak nem is színház, hanem mutatványosbódé, bábukkal és kitálat figurákkal. Ez a kicsinyesség és minden távlatosság elemi hiánya *ab ovo* lehetetlenné teszi, hogy a szereplők egyáltalán eljussanak a morális szempontok komolyan vételéhez. A *Két választás*ban talán az a legmegdöbbentőbb, hogy még csírájában sincs jelen egyetlen szereplő gondolkodásában sem az erkölcsi szempont *súlya*. Úgy követnek el bűnt és rosszat, hogy nem is tudják. Helyesebben talán tudják, de nem fogják föl. Számukra a normák tisztán konvenciók. Bizonyos talaj híján még az erkölcsi szempont sem állítható föl.

Mikszáth számára ez, úgy tűnik, egyszerre iránytű, amellyel végig lehet járni az irónia keskeny útját anélkül, hogy cinikussá vagy erkölcsi szatirikussá, esetleg kedélyes-gyengéd humoralistává válnánk; s egyszerre megoldhatatlan dilemma is. Nincs mód ugyanis arra, hogy szereplőit jellemekké alakítsa. Az első Katángy-választás nagy machinátora, rendezője és egyik főszereplője a darabban emígyen viselkedik:

De Király János javíthatatlan maradt. Verte a mellét, hogy őt nem lehet elnémítani. „Én karakter vagyok – rikácsolta –, ami a szívemen, az a számon.” (I., m., 76.)

Ám ha Király János – azaz János király, a szentandrászi polgármester – „karakter,” akkor a jellem mint fogalom értelmezhetetlen. A karakter a jellem karikatúrája, visszfénye, árnyképe; de abból, ami karikatúrának született, nem lesz jellem. Így amennyiben elfogadjuk, hogy Mikszáth nemcsak tudja, hanem érti is a morális problémát, helyesebben a morál problémáját, vagyis azt, hogy erkölcsi gondolkodásra csak erkölcsileg érett lények képesek, akkor őt magát kell tragikus hőssé nyilvánítanunk. Állandóan és kizárólagosan erkölcsi normákat kér számon, miközben tudja, tapasztalja, nap mint nap átéli, hogy minden erőfeszítése hiábavaló, mivel senki sincs, aki képes volna felfogni, mi is a tét. Marad a pusztába kiáltó szó, marad Jónás az oszlopon.

Az irónia egyik lehetséges föloldása, ahogy írtam, a nihilizmus, a két-ségbeesés. A másik a humor, ami azonban csak akkor érvényesül, ha a szereplők már megértették az erkölcsi kérdés tétjét. Mikszáth, úgy

látszik, nem volt képes megbirkózni a dilemmával. Szereplőiből nem tudott – s joggal nem tudott – jellemet faragni, nihilista és cinikus meg nem akart lenni. Semmi jelét nem találta annak, hogy az ember – vagy a magyar ember, amivé a kiegyezés tette – képes volna morális haladásra, egyáltalán: a morális létre. Az irónia így maga hull a semmibe, a nihilizmussal való küzdelem hiábavaló. Van tehát Mikszáthban valami a tragikusból, ahogy Kolnai mottója ezt tisztán érzékelteti.

Van azonban még egy lehetőség. Hiszen jobban meggondolva az erkölcsi súlytalanság, jellemhiány vagy jellemképtelenség sokkal egyetemesebb, mint azt a realista, majd a lélektani regények láttatták és láttatják. Nincs valami mélyebb, erkölcsi igazság abban, ahogyan a Katángy Menyhérték, Röskey Pálok – és persze Mikszáth olvasói – élnek és cselekszenek? Lehet, hogy nem tudják, mit cselekszenek, de éppen ezért nem érdemelnek *valamiféle* erkölcsi kíméletet, elnézést vagy megbocsátást? Netán fölmentést, *irgalmat*?³

Megbocsátás? Elnézés? Irgalom?

Az elnézés és a megbocsátás nem azonos döntés vagy hozzáállás. A megbocsátáshoz helyes erkölcsi indok kell, ami többnyire a rosszat elkövető megbánása vagy annak ígérete, netán elővételezése. Lehet érvelni mellett is, hogy még megbánás esetén sem föltétlenül és mindig erkölcsi kötelesség a megbocsátás, vagy hogy az sosem kötelesség, hanem ingyenes ajándék, s mint ilyen túl is van az erkölcsi jogok és kötelességek kanti világán. Az is elképzelhető, hogy vannak szó szerint megbocsát-hatatlan bűnök, amiket éppen ezért megbánni sem lehet. Ilyen szélsőségekről Mikszáthnál persze nincs szó, ő még a boldog, mert a (rövid) XX. századhoz képest ártatlan kor gyermeke.

Az elnézés a megbocsátással szemben erkölcsileg alapvetően kétes értékű attitűd vagy döntés. Megvan benne ugyanis az előnyszerzés, a kényelemszeretet, az egoizmus (miért haragudjak? nekem rossz csu-

³ Ez a lehetőség Mikszáthot már-már teológiai távlatba helyezi, ha arra gondolunk, hogy az emberiség bűnbeesettsége és önmegváltásra való képtelensége a keresztény teológia fundamentumai közé tartozik. A megváltás Isten ingyenes ajándéka. Ráadásul a János-evangélium egészen világosan fölismerhető az ironikus hangvétel, amely mögött pontosan ez az alaphelyzet van, tehát a megváltásra szoruló ember képtelensége arra, hogy fölismerje saját helyzetét, s természetesen magát a Megváltót is. Ezzel persze nem azt kívánom állítani, hogy Mikszáth akár csak gondolt volna ezekre a távlatokra, de ha Kolnainak igaza van, valamit talán meg is sejtetett belőlük.

pán!), vagy akár a megalázkodás és a szervilizmus (neki mindent el kell nézni), valamint a lemondás arról, hogy a másik féltől erkölcsi haladást, illetve erkölcsileg helyes döntést várjak el, így végső soron arról is lemondok, hogy egyáltalán morális vagy morálisan releváns lénynek tekintsem.

A megbocsátás és az elnézés a valóságban nem mindig választható el vegytisztán egymástól. Az erkölcsi reflexió egyik legfontosabb feltétele, hogy állandóan résen legyünk: mettől meddig tart az egyik erény és hol kezdődik a másik; vagy hogy hol lesz az erényből hiba (Arisztotelész szerint ráadásul minden erénytől jobbra és balra is hiba helyezkedik el, úgyhogy a középúton járni egyáltalán nem könnyű). A *Két választásra* gondolva az olvasó akár komolyan el is töprenghet: Katánghy megpróbált tisztos orvosi praxisra szert tenni, még ha a könnyebb úton is; nem rajta múlt, hogy a végén be kellett érnie a házassággal. Meghunyaszkodik a miniszter(elnök) előtt, mert nem ért máshoz már, csak a képviselőséghez; de vajon tényleg *akkora* a jelentősége annak, hogy ki a képviselő? Ostoba érvre hivatkozik (férfiszolidaritás az asszonyokkal szemben), no, de nincs abban az érvben valami, hogy az ember ne a hitvestársa befolyására, hatására, szándéka miatt veszítse el az állását? Melyik érv mire jó? Megbocsátunk vagy elnézünk? Ha arra gondolunk, hogy szereplőink egyike sem érez soha megbánást, legfőljebb bosszúságot vagy éppen dühöt (amelyet – ha igazi dzsentírőről van szó – méltóságteljes rezignáció követ), akkor a megbocsátás nemigen jöhet szóba. Ha viszont az elnézés mindig helytelen, akkor Mikszáth, ha morálisan tartható álláspontot képvisel, csakis valamilyen magasabb rendű okból való fölmentésre, irgalomra apellálhat.

Amikor Illés próféta a teljes lelki és fizikai kimerültség állapotában a pusztába menekült üldözője elől, kiúttalannak látva az egész életét, leült egy borókabokor alá és a halálát kívánta. Azt mondta: „Most már elég, Uram! Vedd magadhoz lelkemet! Én sem vagyok különb atyáimnál.” Ezzel lefeküdt és elaludt. (1Kir 19,4.)

Én sem vagyok különb atyáimnál. S nem vagyok különb atyámfiainál sem. Megbocsássam vagy elnézzem, amit vétettek, akár ellenem, akár egymás ellen? De ki vagyok én, hogy megbocsássak vagy elnézzek? Tehetek-e, van-e jogom egyáltalán szemrehányást tenni bárkinek? Vagy nekem kellene megbocsátást kérnem – de miért is? Mert élni próbálok? Senkinek sem ártok szándékosan, legfőljebb tudva, hogy cselekedeteimnek lesznek másokra nézve kellemetlen következményei, s ezért, ha a konvenciók megkívánják, elnézést is kérhetek; de még jobb, elegánsabb megoldás, ha tréfára veszem a dolgot. Kiraktak az állásodból miat-

tam? Ne vedd komolyan, engem is dobál az élet, semmi személyes, én nem neked akartam ártani, de hát kellett az állás. Arrébb kerültél, sok szerencsét!

Ez a világ persze korrupt. Az sem kétséges, hogy mi tesszük azzá. S ha ezt egyszer nemcsak kimondjuk, hanem – mint talán, talán Mikszáth – egész egzisztenciánkkal át is éljük, akkor megérkezünk Illés prófétával együtt a pusztába. Ahol nincs megváltás és nincs élet. Mindannyian bűnösök vagyunk, próféták és álpróféták, igazhívők és bálványimádók. Illés nem sokkal azelőtt ült hatalmas diadalt Baal prófétái fölött, s dicsőült meg Izrael szemében, amely már-már bálványimádóvá lett. S mégis, Illés leroskad, és a halálát kívánja.

Mi közünk van vagy lehet a megbocsátáshoz? Nem megváltást, nem megbocsátást, nem elnézést kívánunk, hanem felejtést és halált. Együtt. Mikszáth a legnagyobb közösségvállaló. Iróniája nem a kívülálló, az ítélkező, a nevelő attitűdjéből fakad. S itt már azt is látjuk, amit eddig talán csak sejtettünk. Mikszáth legmélyebb valósága nem az irónia, hanem elmerülés mindabban, amit rossznak tart. Ahogy Illés, úgy ő is halálát kívánja, s a halált kívánja mindnyájunk nevében. A pusztta az Ószövetségben sosem a magány helyszíne: a pusztta a bűnös emberiség találkozási pontja. Mikszáth hőseinek zavarossága és sivársága, erkölcsi súlytalansága és felületessége, közönségessége és a mindennapok relativizmusában való feloldottsága, papírmásé-konvencionálizmusa az erkölcsi bíráló *non plus ultrája*; ugyanakkor és ebből adódóan ez a tökéletes bűnösség állapota is, amelyben azt sem tudjuk, mi az erkölcsi bíráló, s amelyből, ahogyan utaltam rá, egy világháború és két totalitárius rendszer született, mindkettő az alantas ész, a közönséges, mindennapos gőg ihletésére. Ez a borzalmas közönségesség, a mindennapos aljasság, a gonoszság banalitása, ahogy Hannah Arendt nevezi, amelynek egyszerűen nem tudunk ellenállni. Wilfred Owentől, a huszonevévesen elesett angol költőtől idézem talán leghíresebb versét:

Az Öregember és a Fiatal
Példabeszéd

Fölkele tehát Ábrahám, és fogta a fát és ment,
És vitte a tüzet is, és vitte a kést.
S megállottak.
Izsák, az elsőszülött, így szólt: Apám,
A tűz és a vas immár készen,
De hol van a bárány, hogy a tűzben égjen el?
Akkor Ábrahám kötelet vete rá,
És árkot ásott, sáncot épített,

És a kést fia torkára tevé.
 Ám egy angyal kiáltott az égből:
 Mondván: vedd el kezed a fiúról,
 Ne árts neki semmiképp! Íme, a bokron
 Egy kos akadt fönn szarvával,
 A Góg Kosa, azt áldozd föl!

Fogta a kést az öreg, s leszúrta a fiát.
 S egyesével mind az ifjakat. Fél Európát.⁴

A Gondviselés megkímélte Mikszáthot attól, hogy mindezt megélje – mert megélhette volna –, s lássa, mint hal meg az irgalom; de hogy zsi-gereiben már megérezte, abban a *Két választás* nem enged kételkedni.

Nem csoda, hogy a bűnös, ha felfogja, hogy bűnös, akkor a halálát kívánja. A pusztá egyúttal vesztőhely is, a szó minden értelmében. Nincs semmi okunk, hogy higgyünk bármilyen édenben vagy Kánaánban. Mikszáth számára nincs semmilyen gazdasági, politikai vagy vallási menekülés. Legkevésbé pedig önfölmentés, kölcsönös elnézés. De ha valami ezek után meg tudja őt menteni a cinizmustól, a nihilizmustól, az öngyilkosságtól, akkor az csakis kívülről jöhet. De vajon vágyik-e Mikszáth arra, hogy megmentésék? Megmentsék Európát, a civilizációt, Magyarországot? Tud-e, akar-e ebben hinni?

Illés története így folytatódik:

Egyszer csak angyal érintette meg és így szólt hozzá: „Kelj föl és egyél!” Ahogy odapillantott, lám, a fejénél egy sült cipó meg egy korsó víz volt. Evett is, ivott is, de aztán újra lefeküdt aludni. Ám az Úr angyala másod-szor is megjelent, megérintette és azt mondta: „Kelj föl és egyél! Külön-ben túl hosszú lesz neked az út.” Fölkelt, evett, ivott, aztán negyven nap és negyven éjjel vándorolt ennek az ételnek az erejéből, egészen az Isten hegyéig, a Hóreb-ig. (1Kir 19,5–8.)

Mikszáthnak nem jelenik meg angyal, neki nincs odakészítve cipó és korsó, számára nincs út a szent hegyig. Nem kiált rá angyal az égből, mint Ábrahámra. Mikszáth vár, ahogyan Vörösmarty várt annak elle-nére, hogy tudta, nincsen remény. Vörösmarty mennyről és pokolról szaggatta ki a szavakat önmagából, Swift maró gúnya a jéghideg kárho-zatot idézi, Dante Alighieri és Hieronymus Bosch képeivel. Mikszáth

⁴ Talán megbocsátja az olvasó, hogy egyik kedvenc versemet – amelynek nem találtam magyar fordítását, így magam magyarítottam – ide csempésztem...

csevegve vándorol a mindennapok kietlen pusztájában, de egy nap hirtelen megáll és a halálát kívánja. Aztán mégsem történik más, mint hogy lefekszik. Ahogy Illés is, s ahogy az olvasó is álomra hajtja ma este a fejét. S bár tudja, hogy holnap is Katánghy Menyhérttel találkozik, azért valahol, titkon, önmagának sem bevallva, mégis reméli, hogy reggel egy cipó és egy korsó víz várja majd.

9 770237 520008

G. FODOR GÁBOR Schlett műhelyében avagy *Paula Schultz ismeretlen sírhelye*

SCHLETT ISTVÁN bevezetése *A politikai gondolkodás története Magyarországon* című trilógia készülő harmadik kötetéhez

TAKÁTS JÓZSEF összehasonlítása Schlett István művéről és az „új eszmetörténet-írás”-ról

BODNÁR-KIRÁLY TIBOR adalékai *A politikai gondolkodás története Magyarországon I–II. Szekfű-oltványaihoz*

NAGY ÁGOSTON a „politikai gondolkodás történetének” kontextualista-konceptualista dimenzióiról

CSIZMADIA ERVIN kihívásról és megoldásról, azaz a pártstruktúra átalakulásának változatai Magyarországon

BALÁZS ZOLTÁN Két választás Magyarországon Mikszáth és a reménytelen remény szemszögéből